

Юрій Присяжнюк
Денис Хоменко
Володимир Швець

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ
РОБОТИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
(ПЕРІОД КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ)

студентам
історичних спеціальностей
усіх форм навчання

Черкаси 2026

Автори:

Юрій Присяжнюк – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Денис Хоменко – доктор філософії, викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Володимир Швець – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Рецензенти:

Віталій Масненко – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Лариса Філоретова – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Ігор Кривошея – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського національного університету

Згідно з Порядком подання навчальних і навчально-методичних праць на затвердження вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол №08 від 25.02.2026 р.) затверджено до друку кафедрою історії України (протокол №08 від 27.05.2026 р.)

Присяжнюк Ю., Хоменко Д., Швець В.

П 75 Методичні рекомендації до семінарських занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Ранньомодерна історія України» (період козацької держави) для студентів історичних спеціальностей усіх форм навчання. – Черкаси : «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2026. – 88 с.

ISBN 978-617-7957-32-2

Зміст «Методичних рекомендацій...» ґрунтовано на надбаннях світової історіографії, інших гуманітарних і природничих наук, місія яких допомагати творенню на основі міждисциплінарного підходу якісно нових історичних синтезів. Водночас, видання репрезентує тематичні напрацювання української історіографії, до яких належить багаторічний доробок авторів.

«Методичні рекомендації...» адаптовано до навчально-розвиваючих потреб здобувачів вищої освіти бакалаврату, які в межах різних освітньо-професійних програм опановують навчальну дисципліну «Ранньомодерна історія України» (аналогічні освітні компоненти з подібними назвами, що охоплюють період від середини XVII до кінця XVIII ст.). Ця обставина визначає запропоновані структуру, обсяг, характер тексту, список цитованої та використаної літератури, короткий глосарій.

Видання може бути корисним усім, хто цікавиться українською історією ранньомодерної доби.

УДК 94(477)«1801/1914»:377.091.33

© Ю. Присяжнюк, Д. Хоменко, В. Швець, 2026

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	4
Вступні зауваги	5
Мета, завдання та ключові слова навчальної дисципліни ...	9
Компетентності й очікувані результати навчання	10
Обсяг і характеристика курсу	12
Пререквізити навчальної дисципліни	13
Технічне забезпечення	13
Політика навчальної дисципліни	13
Тематика, плани та методика проведення семінарів	14
Форми (методи) контролю, система та вимоги оцінювання	54
Критерії оцінювання успішності навчання	59
Особливості методики самостійної роботи	61
Орієнтовний перелік питань для підсумкового контролю ..	69
Список цитованої та рекомендованої літератури / інтернет-ресурсів /	71
Короткий глосарій	82

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ISMA (лат.)	Університет менеджменту інформаційних систем
ЗВО	Заклад вищої освіти
ЗЗСО	Заклад загальної середньої освіти
ЗК	Загальна компетентність
ЗМІ	Засоби масової інформації
ЗФПО	Заклад фахової передвищої освіти
ІК	Інтегральна компетентність
ОП	Освітня програма
ОПП	Освітньо-професійна програма
ПМЛ	Повість минулих літ
ПРН	Програмний результат навчання
ФК	Фахова компетентність

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Людство найуспішніше розвивалося лише шляхом самоосвіти.

*Герберт Спенсер (1820–1903) –
англійський філософ, соціолог.*

*Найважливіше завдання цивілізації –
навчити людину мислити.*

*Томас Едісон (1847–1931) –
американський науковець і винахідник.*

Навчальна дисципліна «Ранньомодерна історія України» (період козацької держави) охоплює епоху від Хмельниччини (козацької революції) до занепаду ранньомодерної нації (держави), початку формування модерного суспільства. Вона базується та враховує сучасні теоретико-методологічні підходи, здобутки української та зарубіжної історіографії, також – світові тенденції, виклики, а отже, відповідні мотиваційні тригери.

Сьогодні глобалізаційні процеси дедалі відчутніше впливають на всі сфери суспільства. Національні спільноти та держави досить оригінально реагують на виклики часу, що, безперечно, позначається й на початковому процесі, ЗВО зокрема. Загальновизнано, що кінцевою метою здобуття вищої освіти в демократичних країнах є гармонійний розвиток особистості, суспільства й економіки, формування креативних, творчих, конкурентоспроможних людей. Готовність до конкуренції означає насамперед здатність до інноваційної діяльності, спроможність генерувати високоякісну продукцію та послуги, зрештою, сталий розвиток. У добу глобалізації та діджиталізації вища освіта спрямована на якісну підготовку фахівців, здатних вирішувати складні професійні завдання, критично мислити, формувати світогляд, і принагідно забезпечувати потреби держави у висококваліфікованих кадрах. Тобто принцип підготовки спеціалістів, який ще зовсім недавно домінував безроздільно, тепер поступається пріоритетом особистості, що відбиває ще одну тенденцію розвитку демократичних країн – лібералізацію. Мова йде про складний процес суттєвого пом'якшення державного втручання в життя людини, скасування жорстких обмежень у різних сферах її діяльності, що можна спостерігати навіть в умовах російсько-української війни.

З огляду на зазначене, викладання та вивчення історії України ранньомодерної доби потребує новаторських підходів. Дидактична версія цієї сторінки минувшини є органічним поєднанням сучасних наукових версій тлумачення з орієнтиром на завдання, що поновому постають перед суспільством. Окрім опанування напрацьованих дослідниками знань, визначеними пізнавальними завданнями, дидактична історія передбачає своєрідні інтерактивні дії, спрямовані на пробудження активного інтересу (мотивації), розвиток мислення та пам'яті здобувачів вищої освіти.

Хронологічно пропоновані «Методичні рекомендації для семінарських занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Ранньомодерна історія України» (період козацької держави)» (далі – Методичні рекомендації) охоплюють історичний відтинок часу в півтора століття, а саме з середини XVII – до кінця XVIII ст. Це період складної, на свій лад суперечливої й самотутньої трансформації української етнічної спільноти, водночас представників інших етносів, що мешкали на території його розселення, від подій Хмельниччини до занепаду козацької держави, поступового формування передумов модерного суспільства. У, так би мовити, «українській версії» ця «модифікація» характеризується активним розвитком та ствердженням козацтва, Національно-визвольною (козацькою) революцією, державою Військо Запорозьке (Гетьманщина), з наступною активною боротьбою за її автономію під владою правителів Речі Посполитої, Османської імперії, Московії (Російської імперії). Цей процес синхронно супроводжувався багатьма іншими змінами, що так чи так позначалися на українській історії цього тривалого періоду. Серед них увагу привертають насамперед комплекси причин, умови та рушійні сили, що зумовлювали трансформацію української та інших спільнот, докорінні перетворення в їх політичному, соціально-економічному, культурно-мистецькому житті. Особлива увага – геополітичним змінам, їхнім результатам та наслідкам.

Щодо методології, то тут увага приділяється цивілізаційному, соціокультурному, мікроісторичному підходам, а також глобальній історії – сучасній парадигмі, у межах якої історик розглядає минувшину не через призму еволюції окремих держав, а своєрідних, тісно взаємопов'язаних транснаціональних явищ. Відтак викладання ранньомодерної історії України сфокусоване на зв'язках, обмінах та спільних патернах, що об'єднували (чи різнили)

(суб)культури, малі (орієнтовано в кордонах нинішньої України) й великі (у межах країн тогочасної Східної Європи) регіони в єдиний процес. При цьому для пояснення глобальних тенденцій виправдано буде використовувати локальні приклади.

Загалом мова йде про українську історію періоду козацької держави, як будемо її окреслювати з огляду на соціальне, політичне, культурне, ментальне домінування лицарського воїнства в тогочасному суспільстві. Відповідно, методологія трактування передбачає, що йтиметься не лише про політичні події (явища, процеси), національні й релігійні стани, також пертурбації, демографічні, статистичні та інші зміни, а й відображення їх в уявленнях, думках, оцінках, тобто внутрішньому («паралельному») світі сучасників¹.

У «Методичних рекомендаціях» українське козацтво – збірна назва, що репрезентує самотутній соціокультурний феномен, виникнення якого було історично зумовлене обставинами мешкання людей на Великому Степовому Кордоні, також відповідними культурними та іншими впливами й взаємовпливами. У світовій історії українське козацтво – явище не єдине у своєму виді, проте цілком окремішне й неповторне. Принагідно згадаймо фронтір між європейськими переселенцями та місцевими індіанськими племенами в США чи китайську цивілізацію, котра ще в давні часи відгородилася від кочівників Великою стіною, що збереглася до наших днів. Однак у кожному разі оригінальність природного, культурного й геополітичного чинників зумовлювала різні результати, як трапилося і в українському випадку.

Виокремлюючи козачину як певний період історії, його кульмінацією справедливо вважаємо Національно-визвольну (козацьку) революцію, очолювану Б. Хмельницьким (1595–1657). Саме Хмельниччина докорінно змінила характер існуючого на середину XVII ст. політичного та господарського устрою. Вона ж радикально вплинула на соціальну структуру, деє світогляд, ментальні мапи українців, чим багато в чому визначила подальший хід історії України, усієї Східної Європи.

Для ранньомодерної історичної доби козаки виглядали неперевершено передусім із погляду військової доблесті, мужності та загалом героїки. Це, однак, не означало, що все в їхньому житті

¹Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

складалося ідеально, навпаки – мали місце прикрі поразки, сумнівні компроміси, гнітючі зради. І все ж аналогічний досвід «козакування» багатьох народів Європи та Азії поступатиметься українському чисельністю, організацією, вишколом, військовими звитягами, історичними звершеннями. Саме в цій першості приховуватиметься добре відомий парадокс, бо піднесення козацтва до політичного (державного) життя водночас принесе йому і розчарування, і найбільшу славу та визнання нащадків.

Методичні рекомендації містять актуалізований перелік основної (базової) та додаткової літератури, посилання на окремі верифіковані електронні тексти. Сукупно вони покликані бути надійним інструментом для (само)організації освітнього процесу. Запропоновані плани семінарських занять та завдання для самостійної роботи адаптовані до специфіки різних форм навчання (денної, заочної, дистанційної), гнучкого та системного засвоєння матеріалу кожним студентом.

МЕТА, ЗАВДАННЯ ТА КЛЮЧОВІ СЛОВА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою викладання навчальної дисципліни «Ранньомодерна історія України» є на основі наукової інтерпретації основних і суміжних навчально-пізнавальних проблем (здобутків сучасної історіографії) забезпечити максимально оптимальне опанування здобувачами базової вищої освіти загальними й фаховими компетентностями, формування й засвоєння ними систематизованих знань про історичний поступ української спільноти в період «розквіту» й «занепаду» ранньомодерної (козацької) спільноти, а в ширшому контексті – умінь й навичок наукового трактування процесів і явищ минувшини як конкретної історичної дійсності, у всій її складності, суперечності, соціокультурній визначеності та антропологічній конкретиці.

Завданнями вивчення навчальної дисципліни «Ранньомодерна історія України» передбачено:

- порівняння та комплексне з'ясування притаманних українському та решті європейським народам рушійних, водночас гальмівних чинники розвитку ранньомодерних спільнот (націй, держав);
- концептуальне трактування основних тенденцій історичного поступу української ранньомодерної (козацької) спільноти;
- засвоєння здобувачами базової вищої освіти термінів (категорій), прищеплення їм навичок практичного оперування понятійним апаратом;
- формування в студентів професійних умінь та навичок ведення наукових досліджень;
- вирішення проблем, пов'язаних із синхронним набуттям здобувачами освіти компетентностей дидактичного спрямування;
- виховання в здобувачів базової вищої освіти патріотичних почуттів, гордості й поваги до свого історичного минулого;
- сприяння громадянському розумінню причетності кожного й усіх до захисту, розбудови сучасного й майбутнього України як нації, держави, культури

Ключові слова навчальної дисципліни: козацтво, старшина, шляхта, Хмельниччина, Військо Запорозьке, Гетьманщина, клейноди, Запорозька Січ, кіш, реєстрове козацтво, Руїна, інкорпорація, мазепинство, бароко, Просвітництво, кріпацтво.

КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Навчальна дисципліна «Ранньомодерна історія України» забезпечує формування таких компетентностей, передбачених освітніми програмами підготовки бакалаврів спеціальностей В9 Історія та археологія, А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта).

Інтегральна компетентність: здатність розв'язувати складні завдання та вирішувати практичні проблеми у сфері історії (науки й дидактики), що передбачають застосування сучасних теоретико-методологічних засад, інноваційних методик (технологій) навчання, комплексних і системних підходів.

Компетентності:

Для В9 Історія та археологія:

Здатність до абстрактного мислення, аналізу й синтезу.

Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.

Здатність виявляти, ставити та вирішувати науково-пізнавальні проблеми.

Усвідомлення взаємозв'язку між фактами, подіями, явищами й процесами в минулому та сучасності.

Здатність використовувати фахові знання та професійні навички для виявлення, охорони й популяризації історико-культурної спадщини.

Здатність використовувати у фаховій діяльності знання гуманітарних та соціальних наук, уміння аналізувати, оцінювати й прогнозувати політичні, економічні, культурні, соціальні події та явища.

Здатність працювати з історичними текстами й документами, коментувати, анотувати їх відповідно до певних критеріїв; презентувати та обговорювати результати наукових досліджень.

Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

Для А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта):

Здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями.

Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності, досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу й суспільство та в розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку й ведення здорового способу життя.

Здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети.

Здатність генерувати нові ідеї.

Здатність цінувати та поважати різноманітність та мультикультурність.

Здатність використовувати інновації в професійній діяльності.

Програмні результати навчання:

Для В9 Історія та археологія:

Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу й історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.

Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій, використовувати ці знання в професійній діяльності.

Знати основні підходи до вивчення української та світової історії, принципи й методи історичного пізнання, основні типи та види історичних джерел.

Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

Виявляти взаємозв'язки між процесами в минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України в контексті європейської та світової історії.

Здійснювати аналіз ситуації з урахуванням історичного контексту та/або історичних передумов.

Розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів України, Європи й світу, чинники, що зумовлюють різноманітність культур та національних спільнот, ефективно співпрацювати з носіями різних історичних і культурних цінностей.

Для А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта):

Демонструвати академічні знання з освітньої галузі/навчального предмету (інтегрованого курсу), володіти методиками та технологіями моделювання змісту навчання, відповідно до обов'язкових результатів навчання учнів.

Добирати дидактичні матеріали для вивчення учнями окремих тем/розділів навчальної програми, відповідно до обов'язкових результатів навчання.

Розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів України, Європи й світу, чинники, що зумовлюють різноманіття культур та національних спільнот, ефективно співпрацювати з носіями різних історичних і культурних цінностей.

Висвітлювати історичний процес об'єктивно, на основі різноманітних джерел, трактувань; виважено представляти контрверсійні та суперечливі теми; виявляти стійкість до маніпуляції суспільною свідомістю навколо історичних подій та їх інтерпретацій; розуміти соціальні наслідки зловживання історією.

Виявляти взаємозв'язки між процесами в минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України в контексті європейської та світової історії; застосовувати інтегроване мислення для вирішення актуальних проблем історії.

Обсяг і характеристика курсу (станом на червень 2026 р.)

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни	
	денна форма навчання	заочна форма навчання
Освітня програма, спеціальність	В9 Історія та археологія А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)	В9 Історія та археологія А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
Рік навчання	3	3
Семестр вивчення	5	5
обов'язкова / вибіркова	обов'язкова	обов'язкова
Кількість кредитів ЄКТС	4	4
Загальний обсяг годин	120	120
Кількість годин навчальних занять	40	12
Лекційні заняття	18	6
Практичні заняття	0	0
Семінарські заняття	22	6
Лабораторні заняття	0	0
Самостійна та індивідуальна робота	80	108
Форма підсумкового контролю	екзамен	екзамен

ПРЕРЕКВІЗИТИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Для вивчення курсу здобувачі базової вищої освіти потребують базових знань з дисциплін «Давня історія України», «Середньовічна історія України», «Історія середніх віків та раннього нового часу», «Педагогіка та психологія».

ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Вивчення навчальної дисципліни не потребує використання програмного забезпечення, окрім загальновживаних офісних програм та онлайн-сервісів.

ПОЛІТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Письмові (творчі) роботи. Очікується, що здобувачі базової вищої освіти виконують декілька видів творчих робіт (тези наукових доповідей (сповіщення), презентації, есе та ін.). У випадку якщо протягом семестру студент не отримав потрібної кількості балів для допуску до екзамену, він може виконати передбачені програмою завдання, завчасно узгодивши з викладачем терміни їхнього виконання.

Академічна доброчесність. Очікується, що напрацьовані здобувачами базової вищої освіти звітні та інші матеріали будуть репрезентувати їхні оригінальні дослідження чи власне авторські міркування. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел, текстові запозичення, втручання в роботу інших студентів можуть бути кваліфіковані як академічна недоброчесність. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі здобувача освіти є підставою для її не зарахування викладачем (науковим керівником), незалежно від масштабів та способів необґрунтованих запозичень (плагіату).

Відвідування занять. Відвідання занять є важливою складовою навчального процесу у ЗВО. Очікується, що кожен здобувач базової вищої освіти відвідає всі лекції й семінарські заняття навчальної дисципліни. Між тим, він має інформувати викладача (професора, доцента) про неможливість відвідання конкретного заняття. Допускається один пропуск з поважних причин, який не впливатиме на характер та критерії оцінювання. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів, які визначені для виконання всіх видів залікових робіт, передбачених навчальним планом курсу.

ТЕМАТИКА, ПЛАНИ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРІВ

Семінарське заняття 1 Вступ до курсу. Джерела та історіографія (2 год.)

ПЛАН

1. Поняття «ранньомодерна доба» у світовій та українській історії.
2. Україна між Середньовіччям і Новим часом.
3. Історіографія періоду та основні історіографічні концепції.
4. Джерела з історії України ранньомодерного часу.
5. Іноземні джерела XVI – XVIII ст. про Україну.

Рекомендована література

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
2. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
3. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
4. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
5. Гончарова Н. О. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження дворянських опік Півдня України. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр.* Харків, 2015. Вип. 18. С. 133–142.
6. Історія цивілізації. Україна. Т. 4 : Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., перед. Слово В. М. Горобця. Харків : Фоліо, 2025. 991 с., іл.
7. Колесник І. Український історик і влада : від примусу до

партнерства. Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2016–2017. Вип. 9. С. 9–24.

8. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки ; перекл. зі староукраїнської мови В. О. Шевчука. Київ : Тов-во «Знання України», 1992. 192 с.
9. Мартинов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації. *Укр. іст. журн.* 2009. №1. С. 181–190.
10. Навчально-методичний практикум «Історія України : козацько-гетьманська доба (друга половина XII – кінець XIII ст.)» для студентів спеціальності «Історія» / укл. О. Лильо. Львів : Вид-во УКУ, 2015. 294 с.
11. Соціополітичний простір ранньомодерної України : Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2018. 622 с.
12. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ : Критика, Laugus, 2017. 704 с.
13. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

Розглядаючи перше питання, основну увагу потрібно зацентрувати на тому, як у європейській історіографії прийнято визначати хронологічні межі ранньомодерного часу, сутність самого поняття «ранньомодерна доба». Також зосередитися на характерних ознаках цієї епохи, насамперед розвитку державності. Корисною буде порівняльний аналіз тогочасної України з іншими регіонами світу – країнами Західної Європи, Османської імперії, Московії. Рекомендуємо також звернути увагу на поширені в інформаційному просторі міфи ранньомодерної історії України, їхню наукову критику.

У відповіді на друге питання доречно охарактеризувати політичне становище України в складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського (Речі Посполитої), Османської імперії, Московії, наголосити на особливостях впливу цих державних утворень на її історичний поступ. Також простежити соціальні зміни: передусім посилення шляхетського землево-

лодіння, зростання значення міщанства, формування та посилення ролі козацтва. Окремо сказати про релігійні (ширше – культурні) процеси: православну традицію, окатоличення, виникнення й місце греко-католицької конфесії, протестантські течії. Окреслити зародження історичних передумов виникнення національного життя.

При аналізі третього питання варто виокремити наукову літературу та основні історіографічні концепції трактування подій, явищ, процесів ранньомодерної доби, простежити динаміку та тенденції їхньої трансформації. Більше наголосити на дискусійних проблемах, зокрема й щодо хронологічних меж. Зупинитися на доробку українських істориків – М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, сучасних колег – Ю. Мицика, Н. Яковенко, Т. Чухліба, О. Гуржія, В. Горбця, В. Смоля, В. Степанкова. Окремо вказати на особливості інтерпретації ранньомодерної доби в Україні зарубіжними істориками – О. Субтельним, Ф. Сисиним, С. Плохієм, Т. Снайдером. Акцентувати увагу на усталених методологічних підходах – соціально-історичному (соціально-економічному), культурно-цивілізаційному (культурно-релігійному), політико-державницькому, глобальному та компаративному. Ознайомитися з сучасними дискусіями про ранньомодерну (національну) ідентичність, роль та значення релігійних (конфесійних) процесів.

Особливої уваги потребує аналіз джерельної бази історії України ранньомодерної доби. Потрібно, насамперед, виокремити основні тенденції літописання в Україні у XVI – XVIII ст. При цьому важливо бодай лаконічно розглянути й оцінити козацькі літописи, а саме: «Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Граб'янки», «Літопис Самуїла Величка». Варто відмітити також «Густинський літопис», «Львівський літопис», білорусько-литовську «Хроніку Биховця». Наголосити, що всі літописи XVI – XVIII ст. відображають здебільшого політичну історію України. Ба більше, здобувач вищої освіти повинен обґрунтувати сутність автономістичної ідеї, що простежується в цих літописних пам'ятках. Принагідно має звернути увагу, як у літописах XVI – XVIII ст. відображено класифікацію соціальних верств (прошарків) населення того часу. Більш конкретно назвати й пояснити

особливості життєдіяльності таких категорій населення як шляхта, духовенство, козацтво (козацька старшина), купці, орендарі, міщани, селяни, маргінальні групи.

Висвітлення п'ятого питання доречно розпочати з визначення причин, чому твори іноземців відіграють допоміжне значення для вивчення історії України ранньомодерної доби. Далі лаконічно наголосити на хронологічній та тематичній фрагментарності творів. Констатувати факт відображення у свідченнях іноземців не завжди правдивої інформації. Проговорити мемуарний стиль писемних пам'яток іноземців, яким притаманний вплив суб'єктивного чинника. Найбільшу увагу треба приділити аналізу «Опису України» Гійома де Боплана – як вкрай важливого джерела з вивчення історії України напередодні Хмельниччини (видання твору, його політематичний характер, свідчення автора про життя, звичаї, традиції та боротьбу козаків). Також потрібно оцінити творчість П. Меріме як мемуариста, висвітлити інформацію про культуру й побут українського народу в «Подорожньому щоденнику» П. Халебського. Не зайвим буде запропонувати аналіз «трикутника» Хмельницький – Москва – Швеція в записках (щоденнику) К. Я. Гільдебрандта.

Звертаємо увагу здобувачів вищої освіти, що всі свої виступи (доповіді, сповіщення й навіть лаконічні доповнення) тут і надалі ви маєте завершувати власними вмотивованими висновками.

Семінарське заняття 2
Національно-визвольна (козацька) війна (революція)
середини XVII ст
(2 год.)

ПЛАН

1. Причини, характер, рушійні сили Хмельниччини.
2. Початок війни. Переможні битви козацького війська у 1648 р.
3. Бойові дії у 1649 – 1653 рр., їхні результати та наслідки.
4. Особливості боротьби з Річчю Посполитою у 1654 – 1657 рр.
5. Реакція в країнах Європи на події в Україні. Національно-визвольна війна в контексті англійської та голландської революцій.

Рекомендована література

1. Glamazda P. General Characteristics of the Judicial System of Ukraine – Cossack Hetmanate (1722–1760) : (загальна характеристика судової системи України-Гетьманщини у 1722–1760 роках). *Історико-правовий часопис*. 2017. №1(9). С. 50–55.
2. Perevertanyi O. The influence of Polish-Lithuanian commonwealth on the ukrainian elite in the late XVII-th century : (стаття присвячена дослідженню української еліти, сформованої під впливом Речі Посполитої у кінці XVII ст. *Полілог*. 2016. Вип. 3. С. 64–69.
3. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
4. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
5. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
6. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
7. Горошко К. За що воював Богдан Хмельницький? *XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф : зб. наук. пр.*

/ редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 49–52.

8. Масненко В. Образ Богдана Хмельницького в історичній пропаганді країни-агресора рф : деконструкція політичного міфотворення. *XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф : зб. наук. пр.* / редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 29–34.
9. Моляка Я. Козацька революція середини XVII ст. : проблема формування нової (національної) свідомості. *XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф : зб. наук. пр.* / редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 42–45.
10. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький : полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, доп. та перероб. Київ : Парлам. вид-во, 2020. 752 с., іл.
11. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. 274 с., іл.
12. Чухліб Т. Козаки та «вікінги». Українсько-шведські відносини XVII – XVIII століть. Київ : Арій, 2025. 283 с., іл.
13. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

Розглядаючи перше питання, доречно зосередити увагу на причинах національно-релігійного, соціально-економічного, політичного та психологічного характеру. З'ясувати місце особистісного (суб'єктивного) чинника у вибуху повстання під проводом Б. Хмельницького. Обґрунтувати характер та конкретизувати рушійні сили козацької революції. Дати трактування підходів до класифікації цих подій (повстання, національно-визвольна війна / революція тощо). Керуючись різними критеріями, окреслити хронологічні межі та запропонувати періодизацію Хмельниччини.

У другому питанні потрібно послідовно розкрити хід підготовки до війни: обставини появи Б. Хмельницького на Січі, повстання запорожців, угоду з кримським ханом, місце реєстрового козацтва в подіях. Надалі треба проаналізувати хід битв під

Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, облогу Львова, повернення козацької армії до Києва. Зупинитися на тактико-стратегічних рішеннях / діях Б. Хмельницького, його полководців. Показати розгортання повстанського руху на українських теренах. Встановити причини призупинення Б. Хмельницьким наступальних операцій наприкінці 1648 р.

Третє питання потребує системного аналізу подій Хмельниччини 1649 – 1653 рр. Незважаючи на спроби польської й української сторін домовитися про мир, він має охоплювати підготовку до поновлення бойових дій. Варто зупинитися на битвах під Збаражем і Зборовом (1649). Укладення Зборівської угоди: зміст переговорів, суть угоди та її історичні наслідки. Трагедія під Берестечком (1651). Білоцерківський мир. Батозька перемога (1652). Жванецька кампанія (1653).

При відповіді на четверте питання варто проаналізувати передумови, підготовчу роботу та сам факт укладення договору з Московським царством, як своєрідну відповідь на ті військово-політичні обставини, у яких перебувало Військо Запорозьке після кількох років кровопролитної війни. Здобувачі вищої освіти мають вивчити обставини та хід подій трагедії Брацлавщини взимку-навесні 1654 р., Охматівської (Дрижипільської) битви (зима 1655), походу козацького та московського військ у західноукраїнські регіони влітку-восени 1655 р. Окремої уваги потребує висвітлення обставин Віленського перемир'я 1656 р. – сепаратної угоди між Московським царством і Річчю Посполитою. Варто згадати українсько-семиградський похід, яким завершується доба козацької революції, коли її очолював Б. Хмельницький. Смерть засновника козацької держави.

Розпочинаючи відповідь на п'яте питання, потрібно пригадати, як виглядав тогочасний світ, насамперед геополітичне становище європейських країн. Акцентувати увагу на таких доленосних подіях як: завершення Тридцятилітньої війни, підписання Вестфальського миру та його наслідки для Європи; початок революції в Англії, що завершилася стратою короля Карла Стюарта (1649); виступ у Франції фронди – руху проти абсолютизму; налагодження внутрішнього становища в Московії після десятиліть «смути»; вияви внутрішньої кризи в Османській імперії при її все

ще могутніх зовнішніх позиціях. Також наголосити, що події в козацькій Україні набули широкого міжнародного розголосу. Національно-визвольну війну (революцію) європейські володарі сприйняли неоднозначно. Їхнє ставлення було зумовлене зовнішньополітичними інтересами країн, складними міждержавними відносинами, непередбачуваністю та суперечливим характером нових викликів. Важливо порівняти позиції європейських держав щодо самої козацької революції в Україні: католицьких (Австрія, Іспанія, Південна Німеччина); протестантських (Англія, Голландія, Швеція); православних (Московія, Валахія, Молдова); мусульманських (Туреччина, Крим). Доречно провести аналогії між революціями XVII ст. (українською, англійською, голландською, німецькою), виокремити спільні та відмінні риси.

Семінарське заняття 3

Українська козацька держава часів Б. Хмельницького

(2 год.)

ПЛАН

1. Формування державницької ідеї в Б. Хмельницького та його соратників.
2. Державний апарат та адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького.
3. Внутрішня політика гетьмана Б. Хмельницького.
4. Міжнародні відносини Української козацької держави.

Рекомендована література

1. Glamazda P. General Characteristics of the Judicial System of Ukraine – Cossack Hetmanate (1722–1760) : (загальна характеристика судової системи України-Гетьманщини у 1722–1760 роках). *Історико-правовий часопис*. 2017. №1(9). С. 50–55.
2. Perevertanyi O. The influence of Polish-Lithuanian commonwealth on the ukrainian elite in the late XVII-th century : (стаття присвячена дослідженню української еліти, сформованої під впливом Речі Посполитої у кінці XVII ст. Полілог. 2016. Вип. 3. С. 64–69.

3. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
4. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією : українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. : кол. моногр. / за ред. В. Брехуненка. Київ : ІУАД, 2018. 344 с.
5. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
6. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
7. Горобець В. Світанок Української держави. люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 448 с.
8. Дзюба О. Договірні статті Б. Хмельницького як правове підґрунтя змагань за збереження автономії Гетьманату (1750 – 1764 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 225–235.
9. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні : контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2020. 616 с.
10. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький : полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, доп. та перероб. Київ : Парлам. вид-во, 2020. 752 с., іл.
11. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
12. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.

13. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
14. Чухліб Т. Козаки та «вікінги». Українсько-шведські відносини XVII – XVIII століть. Київ : Арії, 2025. 283 с., іл.
15. Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні : моногр. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 220 с.
16. Юга О. Перспективи козацької України під «опікою» Москви після 1654 р. в поглядах Альбрехта Станіслава і Януша Радзивіллів. *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського*. 2017. Т.IV. С. 43–52.
17. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

Відповідаючи на перше питання, здобувачам вищої освіти потрібно продемонструвати еволюцію поглядів Б. Хмельницького та його соратників на українську державність – орієнтовно від прагнень козацької автономії до утворення незалежної держави. Вказати час, місце й зміст офіційної позиції гетьмана Б. Хмельницького щодо прагнення здобути незалежність покращеної України від Речі Посполитої. Розкрити засади козацької держави як спадкоємниці державотворчих процесів на теренах Русі-України. Виокремити й проаналізувати етапи державницької діяльності Б. Хмельницького.

Друге питання, запропоноване для аналізу, передбачає висвітлення самотутньої сутності новоутвореного українського державного механізму. Доречно сказати про варіацію назви держави, окреслити територію та охарактеризувати адміністративний устрій, наголосити на проблемі столиці Війська Запорозького. Більш предметно простежити проблему функціонування органів державного управління, їхній склад (структуру) та сферу компетенції, зокрема Загальної (Військової) ради, гетьмана, Генеральної (старшинської) ради, генеральної старшини (генерального писаря, генерального судді, генерального обозного, генеральних осавулів, генерального хорунжого, генерального бунчужного, генерального підскарбія), полкової та сотенної влади. Відповідь

доповнити знаннями про міське й сільське управління (війтів, отаманів), державну символіку. Окремо зупинитися на правовій системі козацької держави.

Третє питання потребує вміння добре орієнтуватися в соціальній структурі ранньомодерного українського суспільства. Належить показати соціальну стратифікацію спільноти, звернути увагу на її переваги та пастки. Синхронно треба проаналізувати аграрну політику держави (форми землеволодіння), очолювану Б. Хмельницьким. Висвітлити процеси формування нової податкової системи, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, насамперед у містах, у контексті цехової організації та ремісництва. Окремо зупинитися на відносинах держави й церкви (конфесійному питанні), місця й ролі монастирів у внутрішній політиці Б. Хмельницького.

Переходячи до аналізу четвертого питання, варто наголосити, що в (гео)політичних реаліях XVII ст. зовнішня політика займала помітно важливіше місце в діяльності державних мужів, аніж внутрішня, де багато чого регулювалося звичаєвим правом. Отож, для здобувачів вищої освіти важливо буде розкрити геополітичне становище Української козацької держави напередодні та під час Хмельниччини. Простежити розвиток дипломатичних відносин із Кримським ханством (передісторію, тісну взаємодію на початку війни, три зради). Предметно показати партнерство та співробітництво із європейськими країнами: Валахією, Трансільванією (Семигородом), Молдовою, Австрією, Швецією, Францією, почасти Данією та Англією. Орієнтація на Московське царство: історія дипломатичних стосунків, причини звернення. Переяславська рада та укладання договору 1654 р., його характер, наслідки та значення для козацької держави зокрема, історії України загалом. Більш докладно зупинитися на тлумаченні потрапляння козацької України «під високу царську руку» (персональна унія, васальна залежність, військово-політичний союз, автономія, приєднання, «возз'єднання»). Поміркувати над можливими альтернативними шляхами укладання політичних союзів. Зупинитися на кроках гетьмана, спрямованих на створення антипольської коаліції, перспективах шведського вектору зовнішньої політики Б. Хмельницького.

Семінарське заняття 4
Початок Руїни. Громадянська війна 1658 – 1663 рр.,
поділ України на два гетьманства
(4 год.)

ПЛАН

1. Прихід до влади І. Виговського. Визрівання причин громадянської війни.
2. Українська держава в період правління гетьмана І. Виговського.
3. Гетьманування Ю. Хмельницького.
4. Розкол Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну.

Рекомендована література

1. Glamazda P. General Characteristics of the Judicial System of Ukraine – Cossack Hetmanate (1722–1760) : (загальна характеристика судової системи України-Гетьманщини у 1722–1760 роках). *Історико-правовий часопис*. 2017. №1(9). С. 50–55.
2. Perevertanyi O. The influence of Polish-Lithuanian commonwealth on the ukrainian elite in the late XVII-th century : (стаття присвячена дослідженню української еліти, сформованої під впливом Речі Посполитої у кінці XVII ст. *Полілог*. 2016. Вип. 3. С. 64–69.
3. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
4. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
5. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
6. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
7. Пришляк О. В. Гадяцький трактат 1658 р. : спроба українсько-польського міжконфесійного діалогу. *Наук. вісн. Східноєвроп.*

нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. 2017. №4. С. 3–8.

8. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст. : просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів : Вид-во УКУ, 2019. 268 с.
9. Слюсаренко В. В. Козелецька рада 1662 р. та її роль у ході боротьби за гетьманську булаву на Лівобережній Україні. *Проблеми регіональної історії України : матер. XIII Всеукр. наук. конф. молодих істориків*. Херсон, 2017. Вип. 5, ч. 2. С. 84–88.
10. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
11. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.
12. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
13. Юга О. Перспективи козацької України під «опікою» Москви після 1654 р. в поглядах Альбрехта Станіслава і Януша Радзивіллів. *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського*. 2017. Т.IV. С. 43–52.
14. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

Питання приходу до влади І. Виговського потребує докладного з'ясування суспільно-політичної ситуації в Україні на момент та після смерті Б. Хмельницького. Його аналіз варто розпочати з інциденту усунення від влади юного Ю. Хмельницького та обрання гетьманом І. Виговського. Зупинитися на легітимності отримання ним булави, вказати на розбіжності та схожості політичних платформ Б. Хмельницького й І. Виговського. Сформулювати та обґрунтувати причини громадянської війни в козацькій Україні 1658 – 1663 рр.

При висвітленні другого питання належить системно охарактеризувати внутрішню політику гетьмана І. Виговського. На цьому тлі показати діяльність тогочасної антигетьманської опозиції, очолюваної Я. Барабашем та М. Пушкарем. Описати перебіг протистояння І. Виговського з опозицією, зупинитися на подіях Полтавської трагедії (як своєрідної кульмінації громадянської війни). Розкрити характер взаємин гетьмана з Річчю Посполитою. Ґрунтовно проаналізувати Гадяцький договір (вересень 1658), його положення та наслідки прийняття (зокрема, як спробу І. Виговського перетворити Гетьманщину на третього рівноправного члена Речі Посполитої – Велике Князівство Руське). З'ясувати відносини з Московським царством, причини їхнього розриву. Розглянути хід війни московитів проти козацької України й, більш конкретно, перемогу гетьманського війська під Конотопом (червень / липень 1659). Падіння авторитету І. Виговського та його зречення гетьманської булави.

Щодо третього питання, то висвітлення обставин і самої процедури обрання гетьманом Ю. Хмельницького (на раді під Германівкою) доречно в контексті назрівання та посилення руйнівних процесів у Гетьманщині. Окремо варто звернути увагу на таке історичне явище як договірні статті між козацькою Україною та Московським царством. Надалі більш предметно зупинитися на укладенні Переяславського договору з Московією (жовтень 1659), його змісті та наслідках. Розкрити перебіг нової війни з Річчю Посполитою. Вказати причини поразки козацько-московського війська під Чудновим. Детально зупинитися на (гео)політичних обставинах укладання Слободищенського трактату, його змістовому зв'язку з Гадяцькою угодою.

Четверте питання покликане розставити акценти на загальній проблематиці трансформації козацької держави після смерті Б. Хмельницького, що її прийнято окреслювати терміном «руїна». Здобувачам вищої освіти потрібно дати оцінку суспільно-політичної ситуації в Україні після підписання Ю. Хмельницьким угоди з Річчю Посполитою. На цьому тлі показати невдоволення лівобережних козацьких полків фактичним відновленням чинності Гадяцької угоди (з обмеженнями). Конкретно згадати про таких авторитетних на той час полковників як Я. Сомко, В. Золотаренко. Розгортання громадянської війни. Визнання козацькими елітами Лівобережжям зверхності над собою московського царя. Фактичний розкол козацької України на Лівобережну й Правобережну. Засвідчити спроби Ю. Хмельницького відновити свою владу на Лівобережжі. Зречення гетьманської булави Ю. Хмельницьким. Юридичне оформлення поділу України згідно з Андрусівським договором (30 січня 1667).

Семінарське заняття 5 **Боротьба за возз'єднання козацької України** (2 год.)

ПЛАН

1. Лівобережна Україна в 60 – 80-х рр. XVII ст.
2. Правобережна Україна в 1663 – 1676 рр.
3. Ліквідація правобережного гетьманства, поразка козацької революції.
4. Головні тенденції суспільно-політичного життя козацької України в умовах революції

Рекомендована література

1. Perevertanyi O. The influence of Polish-Lithuanian commonwealth on the ukrainian elite in the late XVII-th century : (стаття присвячена дослідженню української еліти, сформованої під впливом Речі Посполитої у кінці XVII ст. *Полілог*. 2016. Вип. 3. С. 64–69.
2. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в

середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.

3. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
4. Горобець В. М. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2017. 247 с.
5. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст. : просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів : Вид-во УКУ, 2019. 268 с.
6. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
7. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.
8. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
9. Чухліб Т. Козаки та «вікінги». Українсько-шведські відносини XVII – XVIII століть. Київ : Арій, 2025. 283 с., іл.
10. Щербак В. Взаємовідносини між Гетьманщиною і Запорожжям у добу Івана Брюховецького. *Київські історичні студії* : зб. наук. пр. 2016. №1. С. 54–59.
11. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

Відповідаючи на перше питання, варто розкрити передумови, хід та результати Ніжинської чорної ради (1663). Свої оцінні міркування доречно пов'язати з загальними (гео)політичними процесами в Україні та всій Східній Європі. Надалі треба охарактеризувати внутрішню й зовнішню політику І. Брюховецького. Особливу увагу акцентувати на взаєминах гетьмана з царським урядом, зокрема на Московських договірних статтях (1665), а також на положеннях Андрусівського миру (1667). У хронологічній послідовності та з урахуванням нових обставин простежити діяльність лівобережних гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича. Окремо зупинитися на засадах «Вічного миру» (1686) між Річчю Посполитою й Московським царством, його місцем та роллю в історії України.

При відповіді на друге питання доречно підкреслити специфіку й виокремити основні напрямки (події) політичної діяльності правобережного гетьмана П. Тетері. Звернути увагу на антипольське повстання на Правобережжі України 1664 – 1665 рр. та умови приходу до влади П. Дорошенка. Ґрунтовно простежити його внутрішню й зовнішню політику, передусім об'єднання Лівобережжя та Правобережжя України в 1668 р. Дати історичну оцінку союзу П. Дорошенка з султаном Османської імперії. Розкрити обставини укладення та зміст Бучацької угоди (1672), а також її наслідки для України.

У третьому питанні виправдано продемонструвати цілі та характер об'єднавчої політики І. Самойловича. Зупинитися на мотивах та наслідках його боротьби з П. Дорошенком, показати спустошення Правобережжя. Дати оцінку постаті П. Дорошенка, проаналізувати обставини зречення ним гетьманської булави. З'ясувати обставини походів військ Османської Порти на Чигирин (Чигиринські походи 1677 та 1678) та їхні результати. Лаконічно згадати так зване «третє» гетьманування Ю. Хмельницького. Аналіз питання завершити становищем Правобережжя, усієї України на початку 1680-х рр., згідно з умовами Бахчисарайської угоди між Османською імперією, Кримських ханством та Московським царством (січень 1681).

У четвертому питанні належить послідовно розкрити головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької

України кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. Визначити специфіку, історичне значення та місце Національно-визвольної революції в контексті європейського революційного руху XVI – XVII ст. Принагідно показати рівень та роль козацько-старшинської державної еліти в тих подіях.

Семінарське заняття 6 Гетьманщина на зламі XVII – XVIII ст. (2 год.)

ПЛАН

1. Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини та її соціально-економічний розвиток на зламі століть.
2. Історична постать гетьмана І. Мазепи. Міфи. Початковий період правління (до 1700).
3. Діяльність гетьмана І. Мазепи в роки Північної війни: політичний злет і падіння.
4. Гетьман-емігрант П. Орлик, його діяльність. «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького».

Рекомендована література

1. Perevertanyi O. The influence of Polish-Lithuanian commonwealth on the ukrainian elite in the late XVII-th century : (стаття присвячена дослідженню української еліти, сформованої під впливом Речі Посполитої у кінці XVII ст. *Полілог*. 2016. Вип. 3. С. 64–69.
2. Бовгиря А. «Гетман-изменник» : конструювання образу Івана Мазепи у XVIII ст. *Соціум : альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 235–244.
3. Бовгиря А. М. «Мазепинец», «измена», «изменник» в сучасному дискурсі XVIII ст. *Історіогр. дослідж. в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 119–129.
4. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.

5. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
6. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
7. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
8. Гирич Я. М. Московські статті 1689 р. як джерело з історії українсько-російських відносин. *Сіверщина в історії України : зб. наук. пр.* 2016. Вип. 9. С. 183–187.
9. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 205 с.
10. Два незнаних універсали гетьмана Івана Мазепи і донос на мазепинців / підгот. до друку Ю. Мицик. Сіверян. літопис. 2017. №3. С. 83–86.
11. Кононенко В. П. Самоврядування і оподаткування у містах Гетьманщини за Конституцією 5 квітня 1710 р. *Історія торгівлі, податків та мита : тези доп. XI міжнар. наук. конф.* Київ, 2017. С. 47–49.
12. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст. : просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів : Вид-во УКУ, 2019. 268 с.
13. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». 4-е вид., доп., перероб. Київ : Кліо, 2022. 416 с.
14. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
15. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН

України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.

16. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
17. Чухліб Т. Козаки та «вікінги». Українсько-шведські відносини XVII – XVIII століть. Київ : Арії, 2025. 283 с., іл.
18. Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII – XVIII ст. Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилян. акад.». 2017. Т.194 : Іст. науки. С. 26–31.
19. Щоденник відступу шведського короля до Бендер після Полтавського бою / підгот. до друку, пер. з англ. О. Герасимчук. Сіверян. літопис. 2017. №3. С. 96–110.
20. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

Під час підготовки першого питання здобувачі вищої освіти повинні звернути увагу на особливості політичного становища й адміністративно-територіального устрою (зокрема й системи управління) Гетьманщини. Також на стосунки між гетьманською адміністрацією та слобідськими полками, Запорозжям (Січчю). При аналізі важливо буде визначити функції основних органів влади та посадових осіб. Доречними будуть аргументовані відповіді на питання: 1) що нового з'явилося в системі влади Гетьманщини порівняно з Військом Запорозьким Б. Хмельницького? 2) які нові тенденції стали проявлятися в соціальних (міжстанових) стосунках? 3) які форми землеволодіння почали переважати наприкінці XVII – на початку XVIII ст.? Студенти повинні поглиблено проаналізувати ключову, як видається, проблему, а саме: особливості розвитку сільського господарства, промислів, ремесла, мануфактур та торгівлі Гетьманщини. Слушно також буде пояснити питання: 1) основні галузі виробництва на українських землях: регіональний аспект, 2) розвиток торговельних контактів між Лівобережжям та Правобережжям України, 3) політика керівництва Гетьманщини, Московського царства, Речі

Посполитої та інших країн Східної Європи щодо розвитку торгівлі.

Друге питання семінарського заняття безпосередньо торкається однієї з найбільш заполітизованих постатей історії України – І. Мазепи. На наш погляд, доречно відразу виокремити два аспекти цієї проблеми – І. Мазепа як реальна історична особа та його міфологізований образ (складний культурний феномен), що значно відрізняється від історичного прототипу. Відповідь наситити конкретними фактами (епізодами), з відповідними оцінними характеристиками. Надалі потрібно лаконічно окреслити політичну кар'єру І. Мазепи до 1687 р., розкрити обставини приходу його на гетьманську посаду. Докладно зупинитися на змісті Коломацьких (1687) та Московських (1689) договірних статей. Дати характеристику політичному оточенню гетьмана.

Достатньо складним є аспект політики гетьмана І. Мазепи під час повстання на чолі з П. Іваненком (Петриком). Адже, з одного боку, він проголосив лозунг здобуття незалежності козацької України від Московії (за підтримки Кримського ханства), з другого – такі дії видимо підважували владу гетьмана, а тому дії І. Мазепи, спрямовані на придушення повстання, видаються вповні логічними. Є підстави вважати, що позиція І. Мазепи була вищою за «козацьку правду» П. Іваненка.

Спираючись на всі «вихідні дані», а також історіографію проблеми, проаналізувати внутрішню політику І. Мазепи. Звернути увагу як на її «гнучкість» (уміння маневрувати між різними соціальними верствами й політичними угрупованнями, видання універсалів на захист інтересів селянства), так і тенденцію «феодалізації» – запровадження 1–2-денної панщини в Гетьманщині, послідовна спрямованість на задоволення політичних і соціальних інтересів козацької старшини й шляхти. І. Мазепа ввійшов в історію як один із найвизначніших українських меценатів, визнаний культурно-освітній діяч України. Стосовно зовнішньої політики гетьманського уряду І. Мазепи, то здобувачі вищої освіти мають дати відповідь на наступні питання: 1) особливості українсько-московських стосунків за правління гетьмана І. Мазепи, 2) як відносини гетьмана з московським царем Петром I (від успішної співпраці та взаємної поваги до

різкого розриву) позначилися на його долі, усій історії «пропашного часу» України.

Щодо третього питання, то воно є логічним продовженням другого. Для осмислення тих суспільно-політичних процесів, що охопили Гетьманщину на початку XVIII ст., потрібно комплексно проаналізувати зміну становища України з початком Північної війни. Зокрема, відповісти на низку питань: 1) Які обставини спонукали гетьмана І. Мазепу до політичного зближення зі шведським королем Карлом XII? 2) У чому суть військово-політичних угод гетьмана з керівництвом Швеції та Речі Посполитої? 3) Якими були плани І. Мазепи, пов'язані з таким союзом? Крім того, третє питання семінарського заняття спрямовує здобувачів вищої освіти на висвітлення заходів російського царату після переходу І. Мазепи на бік шведського короля. Воно дає змогу краще зрозуміти, чому, попри певні сподівання, гетьман виявився позбавленим підтримки більшості українського козацтва й поспільства. Також тогочасна політика московського царя щодо українського населення яскраво демонструвала ті методи, якими східний монарх намагався втримати під своєю владою українську людність (варто звернути особливу увагу на Батуринську різанину 1708 р.). Доречно буде описати причини, перебіг та наслідки Полтавської битви 1709 р., зрештою, сформувати власну оцінку діяльності І. Мазепи. При цьому, студенти мають врахувати здобутки й прорахунки гетьмана. Пропонуючи відповідні оцінні міркування, перебіг подій належить розглядати в контексті принципу історизму, тобто реалій тієї епохи, а також суспільно-політичних обставин, у яких діяв І. Мазепа. Робити це потрібно з урахуванням надбань української та зарубіжної історіографії, принагідно даючи відповідні роз'яснення позиції самих науковців.

Відповідь на четверте питання доцільно розпочати з прецеденту укладання українсько-шведського антимосковського союзу, а також наслідках поразки І. Мазепи та шведського короля Карла XII у Полтавській битві. Ключовий із них: у 1708 – 1710 рр. виникло два гетьманських уряди, котрі претендували на право верховенства в Гетьманщині. По-перше, це промосковський уряд І. Скоропадського, сформований московським зверхником у

1708 р., на противагу І. Мазепі, відразу після укладання ним союзу з Карлом XII. По-друге, український уряд в еміграції, який очолив П. Орлик і який репрезентував середовище «мазепинців» – української патріотично налаштованої політичної еліти, що ставила собі за завдання продовження справи гетьмана І. Мазепи і, як остаточну ціль, звільнення України з-під влади московського царя. З цього вбачаємо два головних завдання, що винесені на семінарське заняття. З одного боку, перед здобувачами вищої освіти ставиться завдання розглянути процес подальшого розвитку української державної ідеї в постмазепинський період. З іншого, проаналізувати умови, у яких опинилися українські патріотичні сили після поразки І. Мазепи. Доречно звернути увагу на роль запорожців у процесі становлення опозиційних до Москви сил, а також на їхній вплив на політичну програму новоствореного гетьманського уряду в еміграції, очолюваного П. Орликом. Для цього пропонуємо докладно проаналізувати зміст документа «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» П. Орлика, дати йому оцінку. Принагідно відповісти на такі питання: 1) У чому полягали відмінності в статусі гетьманського уряду за «Пактами та конституціями...» П. Орлика від позицій попередніх українських гетьманів? 2) На які зовнішньополітичні сили планував опертися гетьман в еміграції для досягнення поставленої мети? 3) Чи мав він прихильників (соратників) у самій Україні? 4) У чому полягали причини невдачі зусиль уряду П. Орлика? Важливим вбачається розгляд питань, що стосуються практичних спроб гетьмана-емігранта відновити незалежну Українську державу. Зокрема, це походи 1711 р., а також наміри П. Орлика добитися виконання московським монархом умов Прутського мирного договору, згідно з яким Україна мала визнаватися незалежною державою.

Семінарське заняття 7

Політична трансформація Гетьманщини у XVIII ст.

(4 год.)

ПЛАН

1. Гетьманування І. Скоропадського.
2. П. Полуботок та діяльність Першої Малоросійської колегії.
3. Гетьманщина в добу Д. Апостола.
4. Українські землі в період «Правління гетьманського уряду».
5. Відновлення гетьманату (1750). Гетьман К. Розумовський, його діяльність.

Рекомендована література

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
2. Брехуненко В. А., Семергей Н. В. Конструювання українського історичного міфу в часи Гетьманщини. *Історична пам'ять : зб. наук. зб.* 2016. Вип. 34–35. С. 9–18.
3. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією : українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. : кол. моногр. / за ред. В. Брехуненка. Київ : ІУАД, 2018. 344 с.
4. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
5. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
6. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 205 с.
7. Кононенко В. «Пакти і Конституції» 1710 р. : історико-правовий статус міст. *Україна в Центрально-Східній Європі.* 2017. Вип. 17. С. 190–204.

8. Малі українські діярії XVII – XVIII століть / упоряд. В. Шевчука. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2015. 408 с.
9. Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Ін-ту рукопису Нац. бібл. України ім. В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 390–413.
10. Пліс А. Образ гетьмана І. Скоропадського : шкільна дидактика в контексті сучасної історіографії / *Присяжнюк Ю. Народження історика : навч.-метод. посібник*. Черкаси : «Вертикаль», вид ФОП Кандич С. Г., 2020. С. 15–41.
11. Таїрова-Яковлева Т. Г. Повсякдення, дозволя і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Л. Кришталовська. Київ : Кліо, 2017. 184 с.
12. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
13. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.
14. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
15. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.

Методичні поради

У першому питанні потрібно розглянути й дати історичну оцінку діяльності гетьманського уряду І. Скоропадського в умовах різкого посилення тиску Москви на всі сфери політичного

й соціально-економічного життя України-Гетьманщини. Здобувачі вищої освіти повинні з'ясувати умови, відповідно до яких відбулося обрання І. Скоропадського гетьманом. Важливо буде пояснити – чому саме кандидатура І. Скоропадського привернула увагу й була обрана Петром І на посаду гетьмана? Підписання нових «гетьманських статей» продемонструвало бажання царату встановити максимальний контроль над гетьманським урядом. Студенти мають проаналізувати зміст Решетилівських статей. Побіжно відповісти на питання: 1) У чому полягали обмеження українського суверенітету в порівнянні з часами І. Мазепи? 2) Якою була імперська політика Москви в постмазепинський період історії? 3) Які важелі впливу були задіяні для цілковитого підпорядкування України-Гетьманщини північно-східному монарху? 4) На які сили в Україні спирався царат? Розглядаючи основні напрямки політики гетьманського уряду І. Скоропадського, студенти повинні визначити, чи здійснювало українське керівництво якісь заходи для обмеження московського впливу на українські справи?

Важливим питанням з погляду розуміння процесів інкорпорації України-Гетьманщини до складу новопосталої Російської імперії, на яке здобувачам вищої освіти належить звернути особливу увагу, є запровадження та діяльність Першої Малоросійської колегії. При цьому, продуктивно буде порівняти – настільки відрізнялися реальні завдання, що їх виконувала колегія, із її декларативним призначенням. Нарешті, ще однією особою, яка, безперечно, заслуговує на особливу увагу сучасників, є наказний гетьман П. Полуботок. Пам'ятаючи про міфи, пов'язані з цим державним діячем, студентам належить з'ясувати: 1) У чому суть його конфлікту з керівництвом Першої Малоросійської колегії? 2) Якими були вимоги старшинського угруповання, очолюваного П. Полуботком? Ув'язнення та смерть П. Полуботка стали симптоматичними виявами характерної риси політики російського уряду стосовно підкорених народів, інкорпорації їхніх державних утворень. Фізичне усунення політичних опонентів як традиційний засіб ствердження ідеї єдиної та неподільної імперії.

Розпочати аналіз третього питання доречно з висвітлення різних аспектів внутрішніх та зовнішньополітичних заходів (реформ) Д. Апостола. Логічно буде прояснити: 1) Яку головну мету переслідував гетьман у стосунках із тогочасними російськими можновладцями? 2) На що було спрямоване проведення генерального слідства про маєтки (рангові маєтності)? 3) Якими виявилися фактичні наслідки цієї акції? Принагідно здобувачі вищої освіти повинні простежити обставини повернення запорожців на їхні традиційні землі, показати значення цієї події. Коротко з'ясувати характерні риси Нової (Підпільненської) Січі.

Четверте питання семінарського заняття передбачає розгляд історичного періоду, що наступив після смерті Д. Апостола. Це був час, коли, скориставшись політичним сум'яттям, російська цариця Анна Іоанівна, діяльність якої відрізнялася неприкритою реакційністю та українофобією, просто заборонила обрання нового гетьмана. Замість нього вона створила маріонеткову установу під назвою «Правління гетьманського уряду». Вона стала слухняним провідником російської імперської політики на українських землях, що, між іншим, означало гальмування багатьох затребуваних життям нововведень. До таких доцільно віднести «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743). Збірка застосовувалася в Гетьманщині, проте офіційного схвалення російських монархів не отримала.

П'яте питання стосується історичних обставин життя та діяльності останнього українського гетьмана К. Розумовського. Над чим, власне, студенти мають попрацювати? Насамперед над питаннями: 1) Яку роль у долі К. Розумовського відіграла низка випадковостей? 2) Які сторони політичної діяльності цього гетьмана асоціюються у вашій уяві з його попередниками? 3) Що нового з'явилося в політиці К. Розумовського, його уряду? 4) Якими були стосунки гетьмана з російською імперською владою? 5) Як би ви визначили місце й роль роду Розумовських в історії України?

Підсумувати тривалий процес послаблення української (козацької) автономії, що було предтечею знищення гетьманства й загалом держави.

Семінарське заняття 8

Завершення інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії (друга половина XVIII ст.)

(2 год.)

ПЛАН

1. Остаточна ліквідація гетьманату в Україні за правління Катерини II.
2. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережжі України. Друга Малоросійська колегія.
3. Зруйнування Запорозької Січі. П. Калнишевський. Доля запорожців після ліквідації Січі.
4. Імперські реформи Катерини II в Україні. Заселення Півдня. Жалувана грамота дворянству 1785 р.
5. Історичне значення української козацької держави – Гетьманщини.

Рекомендована література

1. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії : витіснення з Батьківщини. *Укр. іст. журн.* 2017. №4. С. 47–67.
2. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
3. Брехуненко В. А., Семергей Н. В. Конструювання українського історичного міфу в часи Гетьманщини. *Історична пам'ять : зб. наук. зб.* 2016. Вип. 34–35. С. 9–18.
4. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією : українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. : кол. моногр. / за ред. В. Брехуненка. Київ : ІУАД, 2018. 344 с.
5. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 205 с.
6. Ложешник О. С. Бузькі козаки в російсько-турецькій війні

1787–1791 рр. *Українське порто-франко : наук. студ. пр. з вітчизняної історії*. 2016. Вип. 3. С. 49–57.

7. Майструк В. А. Друга Малоросійська колегія: її утворення та перший старшинський склад. *Хаджибеївські читання : матер. наук. конф. з історії України для студентів і аспірантів*. Одеса, 2017. Вип. 2. С. 112–119.
8. Мільчев В. І. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785 – 1790 рр. : (дослідження та матеріали). Запоріжжя : Тандем-У, 2007. 170 с.
9. Таїрова-Яковлева Т. Г. Повсякдення, дозволя і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Л. Кришталовська. Київ : Кліо, 2017. 184 с.
10. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
11. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.
12. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
13. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. 274 с., іл.

Методичні поради

Ліквідація України-Гетьманщини, як автономної частини Російської імперії, відбулася за правління імператриці Катерини II. Українська «вольниця» аж ніяк не вписувалася в систему самодержавної держави з єдиною жорсткою вертикаллю влади, що її раз по раз посилював імперський центр. Аналіз подій

середини – другої половини XVIII ст. логічно завершили оцінкою результатів наступу російського царизму на права й привілеї козацької держави, який розпочався з середини XVII ст.

Щодо другого питання, то для поглибленого розуміння процесів інкорпорації козацького краю до складу Російської імперії здобувачам вищої освіти потрібно звернути увагу на те, у яких умовах вони відбувалися вже після ліквідації Гетьманщини (1764). У чому, зокрема, полягали причини радикальних рішень та таких же за характером дій російського самодержавства стосовно останнього українського гетьмана К. Розумовського? Не менш важливі питання: 1) Які завдання покладалися на Другу Малоросійську колегію? 3) Чому саме П. Румянцеву було доручено очолити цю установу й настільки добре він впорався з цієї «царською милістю»? Стосовно ролі Другої Малоросійської колегії в остаточній ліквідації автономії Гетьманщини, то доречно звернути окрему увагу на сфери її діяльності – адміністративну (заміна полково-сотенного устрою), господарську (перепис населення, поширення російської податкової системи), соціальну (юридичне оформлення кріпацтва, указ 1783 р.) та ін.

Важливим питанням є остаточне зруйнування росіянами історичного центру українського козацтва – Запорозької Січі. Варто послідовно простежити водночас кілька аспектів цієї трагічної для козацтва події. Здобувачам вищої освіти пропонується дати вмотивовані відповіді на такі питання: 1) Які були причини ліквідації Січі? 2) Чому (за яких обставин) у 1775 р. імперський російський уряд наважився на цей крок? 3) Якою була подальша доля запорожців та їхнього останнього кошового отамана П. Калнишевського? 4) Які наслідки для України, її майбутнього мала ліквідація Запорозької Січі? При аналізі проблеми долі запорожців після ліквідації Січі слушно буде скористатися мапою, як одним із ключових джерел для тлумачення ранньомодерного минулого.

У четвертому питанні студентам пропонується проаналізувати адміністративно-політичні та соціально-економічні заходи російського самодержавства, що мали за мету остаточну уніфікацію політичних систем імперського центру та вже колонізованої України. Задля цього варто відповісти на кілька проблемних

питань, зокрема: 1) Чому імперська політика Катерини II не знайшла активного спротиву в середовищі тогочасного українського населення, передусім із боку елітних прошарків? 2) Які наслідки для України мала імперська політика Катерини II? Особливу увагу потрібно звернути на ліквідацію козацького війська й заміну його полками карабінерів, поширення на Україну положень городского «Уложенія» (1775), «Жалуваної грамоти» дворянству (1785), також закріпачення українського селянства на Лівобережжі (1783), секуляризацію монастирських маєтків (1786). Прикінцевим висновком повинне бути обґрунтоване твердження про завершення процесу інкорпорації.

Зрештою, п'яте питання семінарського заняття передбачає своєрідне узагальнення періоду української історії, пов'язаного з існуванням Української козацької держави – Гетьманщини, що її географічно прийнято окреслювати Лівобережжям України. При цьому, здобувачам вищої освіти варто звернути увагу на історіографію цієї проблематики. Доречно буде запропонувати міркування над питаннями: 1) Хто з українських та зарубіжних істориків досліджував цю тематику? 2) Які проблеми викликали найбільшу дискусію та отримали неоднозначну оцінку? 3) Якою є позиція сучасних українських істориків щодо найбільш складних дискусійних питань, пов'язаних із історією Гетьманщини?

Семінарське заняття 9 **Православна церква в козацьку епоху** **(середина XVII – XVIII ст.)** (2 год.)

ПЛАН

1. Становище українського православ'я в Гетьманщині (1648 – 1685 рр.).
2. Підпорядкування Київської митрополії московському патріархату (1686 – кінець XVIII ст.).
3. Православна церква на Запорожжі.
4. Церковне життя на Слобожанщині.
5. Особливий статус православ'я на Правобережжі.

Рекомендована література

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. XVII ст. 2-е вид. Нью-Йорк ; Київ : УАПЦ, 1990. 398 с.
2. До біографії Інокентія Гізеля / вступ. ст., авт. публ. Ю. Мицик. *Укр. іст. журн.* 2017. №4. С. 174–176.
3. Із листування духівництва 1660-х рр. / вступ. ст., публ. Ю. Мицик. *Укр. іст. журн.* 2017. №3. С. 148–156.
4. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. : історіографічні аспекти. Київ : Логос, 2006. 276 с.
5. Лиман І. І. Православна церква на Півдні України (1775–1861 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 591 с.
6. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанія Галатовського. Київ : Критика, Laurus, 2017. 704 с.

Методичні поради

Перше запитання варто розглядати в контексті становлення й розвитку Гетьманщини як держави. Належить проаналізувати релігійне питання в поглядах та вимогах Б. Хмельницького. Звернути увагу, що гетьман після перших же перемог над польським військом – під Жовтими Водами та Корсунем у травні 1648 р., висунув перед Сеймом Речі Посполитої вимогу повернути колишні православні храми їхнім власникам. Також простежити претензію гетьмана щодо скасування унії та розглянути як ці домагання вирішувалися в серії українсько-польських мирних договорів. Проаналізувати ставлення православних ієрархів до Б. Хмельницького, зокрема обставини їхньої зустрічі під час урочистого вступу козацького війська до Києва в грудні 1648 р. З'ясувати, як регламентувалося становище Київської митрополії рішеннями Переяславської ради та Березневими статтями 1654 р. Конкретно: ставлення київського митрополита С. Косова та більшості українського духовенства до цих угод. Акцентувати увагу на церковному питанні в Гадяцькому договорі 1658 р. та ставленні до нього церковних ієрархів. Проаналізувати зміни становища Київської митрополії, викликані підписанням Переяславського договору 1659 р. Наголосити на спробах гетьмана І. Брюховецького підпорядкувати Київську митрополію москов-

ському патріархові та рішучий протест настоятелів київських монастирів проти таких дій.

Відповідь на друге питання рекомендовано розпочинати з реформ патріарха Никона у московському православ'ї та його розколу – появи старообрядництва. Проаналізувати релігійно-церковне питання в промосковській політиці гетьмана І. Самойловича. З-поміж іншого, звернути увагу на посилення втручання московської патріархії в справи Київської митрополії. Цей аспект можна проаналізувати на прикладі обрання Варлаама Ясинського архімандритом Києво-Печерської лаври, адже всупереч канонічному праву він отримав відповідні грамоти не від константинопольського патріарха, а від московського. Опишіть обрання київським митрополитом Гедеона Святополк-Четвертинського та його поставлення на кафедру в Москві. Зверніть увагу на рішучий виступ українського духовенства (ієрархів) проти таких неканонічних дій. Проаналізуйте роль посольства до константинопольського патріарха з проханням передати Київську митрополію московському патріархові 1684 р. та 1685 р. З'ясуйте, як визначався статус Київської митрополії за грамотами константинопольського патріарха Діонісія IV. Зверніть увагу на ставлення до дій патріарха Діонісія IV з боку східних патріархів та Константинопольської церкви. У цьому питанні також розгляньте зміну статусу та становища Київської митрополії у складі РПЦ уже в наступний період, втрату її автономії. Проаналізуйте діяльність богословських шкіл, українських архієреїв, зокрема представників Києво-Могилянської академії в розвитку та реформуванні РПЦ. Приділіть увагу церковній діяльності українських гетьманів після 1686 р., насамперед І. Мазепи, спрямовану на підтримку відносин із константинопольським та східними патріархами. Окремо зупиніться на церковній реформі московського царя Петра I: ліквідації патріаршества та створення у 1721 р. для управління церквою Святейшого правлячого Синоду. Оцініть Духовний регламент 1721 р. Зверніть увагу на секуляризацію церковної власності за Катерини II та закриття українських монастирів, заборону 1765 р. місцевим архієреям висвячувати архімандритів без дозволу Синоду та, як наслідок, заселення українських монастирів російськими настоятелями. Проана-

лізуйте й оцініть конфіскацію книг київського друку внаслідок указу 1768 р., указ Павла I 1800 р. про запровадження в Україні будівництва церков у московському синодальному стилі й наслідки таких рішень для українського православ'я та національного розвитку взагалі.

При підготовці відповіді на третє питання варто пам'ятати, що в ранньомодерну добу запорозьке козацтво було одним із найбільших захисників та поборників українського православ'я, а церква завжди відігравала важливу роль на Запорозжжі. Розглядаючи це питання, зверніть увагу на особливості релігійності запорозців. Визначте зміну підпорядкування запорозької церкви, її становище, процедуру призначення духовенства у Запорозьку Січ та Вольності Війська Запорозького. Опишіть відносини Запорозжжя із Межигірським монастирем. Додатково зверніть увагу на зміну становища церкви за кошового П. Калнишевського, вимоги до духовенства та його ротацію на Січі. Окремо зробіть акцент на рішенні Військової ради 1766 р. із церковних питань. Опишіть церковну благодійність запорозького козацтва (кошових отаманів), їхні відносини із східними патріархами, а в цьому контексті ще раз зупиніться на постаті П. Калнишевського. Покажіть особливості будівництва храмів на Запорозжжі, їхню внутрішню організацію. Обговоріть ситуацію з функціонуванням місцевих монастирів.

Відповідь на четверте питання розпочніть із короткої характеристики заселення Слобожанщини. Зверніть увагу, що переселенці в цей регіон часто потрапляли цілими селами, приносячи із собою все необхідне для життя. Разом із переселенцями нерідко приходило духовенство, яке приносило не лише церковне начиння та книги, а й церковні традиції. Проаналізуйте церковну ієрархію в цьому регіоні, наголосіть на тому, що в 1657 – 1667 р. Слобідська Україна, разом із Білгородом, входила до патріаршої області московського патріарха, а з утворенням 1667 р. Білгородської єпархії була включена до її складу. Проаналізуйте участь білгородських митрополитів у слобідсько-українських церковних справах та в цьому контексті зверніть увагу на заміну київських церковних звичаїв на московські, богослужбової літератури тощо. Визначте особливості облаштування церковних

парафій Слобожанщини, храмового будівництва в регіоні. Окрему увагу приділіть функціонуванню церковних братств, шпиталів, церковних шкіл. Обговоріть проблему заснування, функціонування та становища монастирів на Слобожанщині.

Розглядаючи п'яте питання, проаналізуйте поширення греко-католицької конфесії на Правобережжі України, релігійну політику Речі Посполитої в регіоні та визначте становище православних, їхнє відношення до таких змін. Простежте, як змінилася релігійна ситуація після козацько-селянських повстань та Національно-визвольної революції середини XVII ст. Зверніть увагу на відносини гетьмана П. Дорошенка з київським митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським, який, як вважають, був його дорадником. Оцініть збереження Київською митрополією автономії в складі Константинопольського патріархату. Проаналізуйте релігійну складову в договорі 1669 р. із Туреччиною, також вплив Андрусівського перемир'я, Вічного миру на толерантизацію Речі Посполитої відносно православних. Опишіть ставлення Російської імперії до релігійних конфесій Правобережжя: переслідування католиків, греко-католиків під час перебування в регіоні – події Північної війни, Коліївщини. Зверніть увагу на погіршення ставлення до православних з боку Речі Посполитої після включення Київської митрополії до складу Московського патріархату та обмеження прав православних. У цьому контексті проаналізуйте рішення Генеральної конфедерації 1732 р. Приділіть увагу зміні міжконфесійної політики Речі Посполитої напередодні її поділів: «Кардинальні права» 1768 р. Проаналізуйте діяльність Чину святого Василя Великого (василіян) та Римо-католицької церкви.

З огляду на складність цієї теми, додатково звертаємо увагу на обов'язковість прикінцевих вмотивованих висновків.

Семінарське заняття 10
Українські землі під владою Речі Посполитої
та Австрійської імперії у XVIII ст
(4 год.)

ПЛАН

1. Розгортання національно-визвольної боротьби на Правобережжі. Гайдамацький рух.
2. Коліївщина 1768 р. М. Залізняк та І. Гонта.
3. Опришківський рух на Прикарпатті. О. Довбуш, інші ватажки повстанців.
4. Поділи Речі Посполитої, їхній вплив на історію України.
5. Освідчений абсолютизм. Реформи Марії Терезії та Йосифа II.

Рекомендована література

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
2. Брехуненко В. А., Семергей Н. В. Конструювання українського історичного міфу в часи Гетьманщини. *Історична пам'ять : зб. наук. зб.* 2016. Вип. 34–35. С. 9–18.
3. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
4. Іванов О. Політико-правове оформлення інтеграції Кримського ханства до складу Російської імперії (1783 р. – середина XIX ст.). *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка : Юридичні науки.* 2017. №1(104). С. 82–86.
5. Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. : кол. моногр. / за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів : Вид-во УКУ, 2020. 304 с.
6. Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилян. акад.».* 2017. Т.194 : Іст. науки. С. 26–31.

Методичні поради

Відповідь на перше питання доречно розпочати з характеристики соціально-економічного становища Правобережжя та західних регіонів України у XVIII ст. Докладно зупинитися на повстанні під проводом С. Палія. Проаналізувати становище козацьких полків на теренах відродженого Правобережжя (1704 – 1711). Наголосити на наслідках Прутського мирного договору 1711 р. для цього регіону. Виокремити причини, обставини виникнення та дати характеристику гайдамацького руху. Більш конкретно зупинитися на повстанні 1734 – 1738 рр., його особливостях та наслідках. Також лаконічно охарактеризувати гайдамацький рух у 1740 – 1750-х рр., роль у ньому С. Чалого.

Друге питання потребує більш поглибленого аналізу. Його варто розпочати з висвітлення передумов Коліївщини 1768 р., географічних меж повстання. Показати роль Мотронинського монастиря в подіях найбільшого спалаху гайдамацького руху. Відповідно до власноруч запропонованої структури відповіді, простежити хід повстання, факт обрання М. Залізняка гетьманом і князем Смілянським, а І. Гонту – полковником і князем Уманським. З огляду на наявні історичні джерела, окреслити історичні портрети цих лідерів. Зупинитися на взятті Умані (1768), так званому «єврейському питанні». Дати неупереджену наукову оцінку як самим подіям, так і політичним спекуляціям навколо них. Охарактеризувати політику Речі Посполитої та Російської імперії щодо українських повстанців. Зупинитися на обставинах остаточного придушення виступу. Сказати про жахи розправи в Кодні та інших місцях.

Відповідь на третє питання передбачає лаконічне знайомство з соціально-економічним життям та політичним устроєм теренах Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. На цьому тлі простежити історію виникнення опришківського руху, його поширення. Окремо наголосити на проблемі його керівників. З огляду на виявлені історичні джерела, зупинитися на постаті Олекси Довбуша. Простежити боротьбу загонів цього ватажка в районі Карпатських гір, зокрема регіону Покуття. Звернути увагу на мету діяльності, ідеологічне підґрунтя, тактику дій. Завершити аналіз доречно загальною оцінкою опришківського руху на

теренах Габсбурзькій імперії, українських етнічних земель, згадавши постаті Івана Питні, Василя Баярука та ін.

Четверте питання торкається геополітичних змін у Східній Європі, що безпосередньо й досить радикально позначилися на подальшій історії України. Варто докладно зупинитися на історичних передумовах та обставинах поділів Речі Посполитої. Послідовно висвітлити три поділи цієї держави у 1772, 1793 та 1795 рр., звернувши увагу на нові географічні та політичні реалії в Східній Європі. Згадати російсько-польську війну (1792), повстання під проводом Т. Костюшка (1794), пояснити їхні наслідки для подальшої історії українських етнічних земель.

П'яте питання покликане допомогти здобувачам вищої освіти опанувати складний вузол знань, пов'язаних із утвердження політичної форми освіченого абсолютизму в Австрійській імперії. Поняття «освічений абсолютизм», його рецепція в європейському просторі. Реформи 1770-х – 1780-х рр. Марії-Терезії та Йосифа II, їхній вплив на західноукраїнські землі: часткова ліквідація панщини, адміністративна реформа, релігійні перетворення (особливу увагу потрібно звернути на становище греко-католицького духовенства), розвиток системи освіти. Ліквідація Ордену єзуїтів. Значення реформ для культурного та національного пробудження русинів (українців).

Семінарське заняття 11

Культура та мистецтво ранньомодерного часу

(2 год.)

ПЛАН

1. Бароко та формування історично нової моделі культури.
2. Архітектура. Козацьке (мазепинське) бароко.
3. Образотворче мистецтво.
4. Розвиток освіти. Г. Сковорода.

Рекомендована література

1. Антропологічний код української культури і цивілізації. У 2-х кн. / О. Рафальський (кер.), Я. Калакура, В. Коцур,

М. Юрій (наук. ред.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.

2. Історія української культури (від стародавніх часів до XIX ст.) : ілюстрована хрестоматія. У 3-х ч. / за заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. Ч. I. Київ : Ліра-К, 2020. 320 с.
3. Історія української культури : навч. посіб. для студ усіх спец. : у 2-х ч. Ч. 2. : Українська культура Нового та Новітнього часів / О. Петутіна, Н. Вандишева-Ребро, О. Голозубов, та ін. ; за ред. О. Петутіної. Харків : НТУ «ХПІ», 2012. 135 с.
4. Макаров А. Світ українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 285 с.
5. Наливайко Д. Очима Заходу : Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ : Основи, 1998. 578 с.
6. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб. Ін-т історії України; Науково-дослідний ін-т козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України НАН України, 2014. 671 с.
7. Українська культура : підруч. / В. О. Лозовой (кер. авт. кол.), Л. В. Анучина, О. В. Бурлука та ін. ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2021. 400 с.
8. Уманцев Ф. Мистецтво давньої України (історичний нарис). Київ : Либідь, 2002. 326 с.
9. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

Методичні поради

Характеризуючи перше питання, доцільно звернути увагу на формування національної української культури бароко, як стилісової домінанти епохи. Детального опису також потребує проблема інтерпретації бароко як національно-органічного стилю в українській культурі (зокрема погляд Д. Чижевського). Варто згадати місце військово-політичної культури козацтва в історії ранньомодерної української нації та специфіку перетворення «культури в Україні» на «українську культуру».

У наступному питанні студентам варто детально зупинитися на описі архітектури католицького й православного бароко. Зокрема, собор Святого Юра у Львові, Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві. Народне дерев'яне церковне будівництво та гетьманського бароко: церква Параскеви з с. Зарубинці (скансен Пирогово), надбрамна церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври, Троїцький собор у Чернігові. Твори Бергарда Меретина, Івана Григоровича-Барського. Уточнення також потребує специфіка церковного й світського будівництва. Будівлі Мазепинської доби: їхній стиль та характерні ознаки. Дерев'яне зодчество.

Третє питання передбачає характеристики головних напрямків розвитку живопису: іконопис, батальний та портретний жанри. Особливу увагу варто звернути на діяльність Жовківського художнього осередку, народну творчість в живописі XVII – XVIII ст. та барокові мотиви в пам'ятках книжкової графіки (Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Мирський). Здобувачам вищої освіти також рекомендуємо наголосити на національних особливостях сакрального образотворчого мистецтва українського бароко у творах «Великомучениці Варвара Катерина» (1740-і), «Покрова Пр. Богородиці з портретом гетьмана Б. Хмельницького» (XVIII ст.). Портрет парсунного типу: «Григорій Гамалія» (кінець XVII ст.).

При відповіді на останнє питання увагу варто зосередити на причинах піднесення суспільного престижу освіти в козацьку добу. Особливий інтерес викликає історія становлення та розвитку Києво-Могилянської академії, її вплив на розвиток освіти. Також доцільно охарактеризувати осередки шкільництва. Щодо постаті Григорія Сковороди, то розпочати доцільно з висвітлення ключових аспектів його біографії. Також потрібно зосередити увагу на творчості та філософських поглядах. Звернути увагу на «Сад божественних пісень» – як феномен культури бароко. Філософія серця. Концепти «спорідненої праці» та «рівної нерівності» Г. Сковороди в контексті розвитку мистецтва та творчості митця.

ФОРМИ (МЕТОДИ) КОНТРОЛЮ, СИСТЕМА ТА ВИМОГИ ОЦІНЮВАННЯ

Формами (методами) контролю історичних знань здобувачів базової вищої освіти є: усний, письмовий, тестовий, графічний, програмований контроль, а також методи самоконтролю й самооцінки.

Усний контроль

Він є найпоширенішим у навчальній практиці. Його використання сприяє опануванню логічним мисленням, виробленню й розвитку навичок аргументувати, висловлювати свої погляди, також компетентно та образно обстоювати власну думку. Окрім семінарських занять, його застосування передбачено також на колоквіумах, лекціях і консультаціях. Усне опитування передбачає таку послідовність: формулювання запитань (завдань) з урахуванням специфіки та вимог програми навчальної дисципліни, підготовка здобувачів вищої освіти до відповіді та викладу знань, коригування сказаного; аналіз і оцінювання відповіді.

За рівнем пізнавальної активності запитання для перевірки можуть бути: репродуктивними (передбачають відтворення вивченого); реконструктивними (потребують застосування знань і вмінь у дещо змінених умовах); творчими (застосування знань і вмінь у значно змінених, нестандартних умовах, перенесення засвоєних принципів доведення (способів дій) на виконання складніших завдань). За актуальністю запитання поділяються на основні, додаткові й допоміжні. Перші передбачають самостійну розгорнуту відповідь (приміром, на запитання плану семінарського заняття), додаткові – уточнення того, як студент розуміє певне питання, формулювання, інтерпретацію та ін., допоміжні – виправлення концептуальних помилок чи стилістичних неточностей. Усі запитання мають бути логічними, чіткими, зрозумілими й посилюючими, а їхня сукупність – послідовною і системною.

Використання усного контролю покликане сприяти тісному контакту між викладачем (коучем) і здобувачем освіти. Він дає змогу належно виявляти обсяг і ґрунтовність компетентностей (особливо під час дискусії), прогалини та неточності в знаннях

студентів й одразу ж їх виправляти. Його «слабким місцем» є значна загайність часу та залежність від суб'єктивного сприйняття почутого.

Письмовий контроль

Його метою є з'ясування в письмовій формі ступеня оволодіння здобувачами базової вищої освіти знаннями, уміннями та навичками з навчальної дисципліни, визначення їхньої якості – правильності, точності, усвідомленості, застосування знань на практиці. Найчастіше письмова перевірка здійснюється у формі контрольної (самостійної) роботи. Її тематика та конкретні завдання мають бути зрозумілими й посилюючими, відповідати рівню знань студентів і водночас вимагати відповідних інтелектуальних зусиль для об'єктивного виявлення знань теоретичного та фактологічного характеру. Письмові завдання можуть бути домашніми роботами.

Перевагою письмового контролю є те, що за короткий термін вдається скласти досить комплексні уявлення про знання багатьох здобувачів освіти з такої складної проблематики як світ уявлень (свідомості) та стереотипів (ментальностей); крім того, результати перевірки на паперових носіях зберігаються і є змога в будь-який момент з'ясувати деталі й неточності у відповідях. Щодо «пасток» письмового контролю, то він потребує чимало додаткового часу для читання робіт, часто призводить до зниження грамотності студентів, позаяк викладач (коуч) історичних дисциплін зазвичай не висуває вимог до орфографії.

Тестовий контроль

Переважно його використовують на початку та наприкінці викладання навчальної дисципліни – зазвичай для визначення рівня сформованих компетентностей, отриманих знань і вмінь. Виокремлюють тести відкритої форми (із вільно конструйованими відповідями) і тести закритої форми (із запропонованими відповідями). Тести відкритої форми передбачають короткі однозначні відповіді, які ґрунтовані переважно на відтворенні вивченого матеріалу, або складні (комплексні) відповіді, які потребують розвинутого логічного мислення, уміння аналізувати / синтезувати. Тести закритої форми передбачають вибір відповіді з певної кількості варіантів. Серед таких тестів виокремлюють

тест-альтернативу, тест-відповідність. Перший вимагає вибору однієї з двох запропонованих відповідей. Застосовувати його доречно під час контролю таких показників засвоєння як умінь визначати використання фактів, підводити під поняття, встановлювати причину чи комунікативні зв'язки якогось «свідомісно-ментального» явища. Недолік цього виду тесту полягає в тому, що він не дає змоги вільно конструювати, формулювати відповідь. Натомість перевагою є те, що він допомагає швидше орієнтуватися в матеріалі, знаходити спільне та відмінне у явищах, легше їх класифікувати за певними видами та ін. Другий, як правило, складається з двох частин, між якими потрібно встановлювати відповідність. Застосовувати його найкраще для аналізу / синтезу зв'язків між абстрактними й конкретними поняттями (явищами). Перевага полягає в компактній формі завдання, завдяки якій протягом короткого часу вдається перевірити засвоєння здобувачами освіти великого обсягу навчального матеріалу. Недоліком є обмеженість безпосередньої мети контролю і ускладнення при доборі матеріалу; тест може засвідчити лише знання фактів, натомість заохочуватиме до механічного запам'ятовування, а не до гнучкості думок. Передусім тестовий контроль рекомендовано використовувати з метою актуалізації знань перед викладанням нової теми, виведенням підсумкових оцінок, на групових заняттях чи іспиті. Крім того, тести можуть слугувати засобом внутрішнього контролю для порівняння, визначення рівнів успішності окремих груп студентів, порівняльної характеристики різних форм і методів викладання. Не зайвим буде проведення бодай вибіркової (для частини студентів) тестової перевірки кожної теми навчальної дисципліни з ключових питань. Такий вид контролю дасть змогу ефективно використовувати час, ставити перед усіма здобувачами вищої освіти однакові вимоги. Тестова перевірка унеможливить випадковість в оцінюванні, стимулюватиме до самоконтролю.

Графічний контроль

Його пропонуємо використовувати за спрощеним («швидким») варіантом – кросворди за тематикою навчальної дисципліни. За певний (визначений викладачем) час здобувач освіти повинен заповнити таблицю по горизонталі та вертикалі термі-

нами за запропонованими визначеннями. Для перевірки завдання викладач (коуч) має оцінити ступінь якості кросворду. Такий метод контролю вимагає знань термінології та дефініцій, умінь застосовувати аналітичні здібності. Крім того, розв'язування кросвордів покликане пробуджувати інтерес до навчальної дисципліни. Доцільним є використання комп'ютерних програм, що формулюватимуть кросворди за заданим набором термінів, сприятимуть автоматичній перевірці результатів навчання.

Програмований контроль

Його реалізуємо шляхом пред'явлення всім студентам стандартних вимог, що забезпечується використанням однакових за кількістю і складністю контрольних завдань. При цьому аналіз відповіді, виведення і фіксація оцінки можуть здійснюватися за допомогою індивідуальних автоматизованих засобів.

Метод самоконтролю

Його сутність в усвідомленому регулюванні здобувачем вищої освіти своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, що відповідали б поставленим завданням, вимогам, нормам, правилам, зразкам. Мета самоконтролю – запобігання помилкам і належне та своєчасне виправлення їх. Показником якісного самоконтролю є усвідомлення студентом правильності плану діяльності та її операційного складу, тобто способу реалізації цього плану.

Метод самооцінки

Передбачає критичне ставлення здобувача освіти до своїх здібностей і можливостей, об'єктивне оцінювання досягнутих результатів. Для формування здатності до самоконтролю і самооцінки викладач (коуч) має мотивувати виставлену оцінку, пропонувати студентові самому оцінити свою відповідь. Дієвим засобом є організація взаємоконтролю, рецензування відповідей товаришів. Важливо при цьому ознайомити студентів із нормами й критеріями оцінювання знань. Публічність щодо результатів самоконтролю і самооцінки знань зробить їх вагомими, позитивно впливатиме на формування відповідальності за навчальну роботу, на виховання чесності, принциповості, почуття власної гідності.

Навчальні досягнення здобувачів базової вищої освіти оцінюються за 100-бальною шкалою Університету, чотирибальною шкалою (5 «відмінно», 4 «добре», 3 «задовільно», 2 «незадовільно»), і шкалою оцінок ЄКТС. На поточний (модульний) контроль відводиться 60 балів, на підсумковий контроль (екзамен) – 40 балів.

Оцінювання поточної успішності студентів на окремих навчальних заняттях та за виконання завдань самостійної роботи визначається диференційовано, тобто відповідно до рівня їхньої складності; воно проводиться в межах від 0 до 5 балів (в окремих випадках, зокрема при запровадженні коефіцієнта коригування оцінок, оцінювання додаткових видів робіт, якості виконання навчальних проєктів, самостійності виконання, творчий підхід та ін., оцінювання поточної успішності може бути в межах від 0 до 10 балів).

Виконання модульних контрольних робіт, завдань самостійної роботи та індивідуальних завдань є обов'язковим. До їхнього виконання допускаються всі здобувачі освіти. Студент, який не виконав поточних проєктів, не підготувався до семінарських чи індивідуальних занять, отримує 0 балів / не отримує жодного балу. Поточну заборгованість, пов'язану з непередбаченою або недостатньою підготовленістю до навчальних занять, він повинен ліквідувати шляхом виконання у визначений термін зобов'язань, передбачених програмою. За кожне (окреме) виконане завдання нараховуються від 0 до 5 балів.

Здобувач освіти, який за результатами поточного контролю набрав менше 20 балів, вважається таким, що має академічну заборгованість, ліквідація якої є обов'язковою (у протилежному разі він не може бути допущеним до сесії, здавання екзамену). Водночас, той студент, який не має академічної заборгованості за результатами поточного контролю, допускається до екзамену без застережень.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ

1. Завданням **поточного контролю** є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу шляхом усного й письмового опитування, аналіз / синтез виконання зобов'язань індивідуальної та самостійної роботи, умінь самостійно виявляти (в бібліотеці, архіві, Інтернет-мережі та ін.) джерела й наукову літературу, опрацьовувати тексти, вникати в контексти, також складати конспекти (плани-відповіді та ін.), писати есе й анотації до наукових і дидактичних текстів, уміння публічно, письмово чи в електронному форматі представляти (презентувати) певний матеріал та ін.

Критеріями оцінювання в ході поточного контролю є:

а) під час поточної аудиторної роботи на лекційних і семінарських заняттях:

- активна участь у бесідах, дискусіях та інших пропонуваніх формах роботи на лекційних, семінарських, також інших формах занять;
- доповнення, запитання та рецензування почутого й осмисленого дидактичного матеріалу на лекційних і семінарських заняттях.

б) при усних відповідях:

- уміння й навички роботи з науковими поняттями (категоріями);
- глибоке розуміння історії як динамічного й діалектичного «культурно-змінного» процесу;
- повнота / ґрунтовність розкриття пізнавально-дискусійного питання;
- логіка викладення, культура мовлення;
- аргументованість, «позитивна» упевненість та презентаційна емоційність;
- використання основної і додаткової літератури – підручників (за наявності), навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань, інтернет-ресурсів та ін.;
- аналітично-узагальнюючі міркування, уміння робити порівняння, висновки.

в) при виконанні письмових завдань:

- повнота розкриття питання;

- цілісність, систематичність, логічна послідовність;
- виявлення та підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (плівок, слайдів, приладів, схем та ін.).

г) при виконанні завдань для самостійної та індивідуальної роботи:

- повнота виконання завдання;
- індивідуальність підходу, авторський стиль;
- самостійність і творчість реалізації проєкту.

2. Модульна контрольна робота містить 10 тестових завдань, кожне з яких оцінюється 1 балом.

Завданням **підсумкового контролю** (екзамену) є комплексна діагностика результатів навчання, глибини засвоєння студентом програмного матеріалу з навчальної дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими його змістовими модулями, здатності до творчого використання набутих компетентностей / знань. Екзамен проводиться у формі розгорнутої відповіді на 2 теоретичні питання (кожна оцінюється 0–15 балами) та виконання 1 додаткового завдання (як правило робота з історичним джерелом та ін., оцінюється 0–10 балами). Критерії оцінювання усної відповіді на теоретичне питання такі білета:

Бали	Критерії оцінювання
15 балів (для оцінювання теоретичних питань)	Студент добре орієнтується в методології та історіографії питання (проблеми). Він розуміє історичну епоху, знає її фундаментальні (базові) характеристики. Чітко уявляє причинно-наслідкові зв'язки, зокрема щодо передумов, причин, обставин, основних подій, особливостей, тенденцій, результатів, наслідків подій (явищ, процесів). Правильно розуміє й добре практично використовує термінологію (категоріальний апарат). Знається на різних методах і прийомах інтерпретації подій минулого, зокрема й вдало залучає міждисциплінарний підхід. Принагідно демонструє свою ерудованість, етику наукового спілкування, мовленнєву культуру.
10 балів (для оцінювання додаткового питання)	Студент орієнтується в проблемі (джерелах, історичних постатях та ін.), розуміє історичну епоху. Принагідно демонструє свої навички глибокого та всебічного (комплексного) аналізу/синтезу. Використовує додатковий матеріал. Показує свою ерудованість, етику наукового спілкування, мовленнєву культуру.

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота студентів підпорядкована загальному навчальному процесу (плану та іншим критеріям / вимогам ОПП) і передбачає такі основні види робіт: 1) підбір та огляд літератури (джерел) з теми; 2) формулювання актуальних пізнавальних проблем; 3) аналіз інноваційних підходів до вирішення творчих завдань; 4) підготовку усної доповіді (виступ, сповіщення); 5) самостійне виконання додаткових (індивідуальних) завдань, творчих проєктів; 6) аналіз / синтез історичних джерел (писемних документів, історичних постатей та ін.).

Підбір та огляд літератури (джерел) з теми

Підбір та огляд літератури (джерел) – це в певному розумінні наукова робота, якою здобувачі вищої освіти мають презентувати свої компетентності / знання у сфері ранньомодерної доби історії України, включаючи суттєві висновки, а також теоретичні та методологічні засади цієї тематики. Ця робота полягає у виявленні та аналізі первинних джерел (документів) і вторинних – власне літератури. Добирання історіографії зумовлене вкрай важливою обставиною – «інформують» чи ні наукові праці про нові або оригінальні результати? Беззаперечна перевага надається українським та зарубіжним (окрім тих, що побачили світ у країнах-агресорах) публікаціям останніх років (десятиліть). Найчастіше огляд пов'язаний із науково-орієнтованою літературою. Його не варто змішувати з рецензіями на монографії чи статті, які, щоправда, також становлять інтерес для студентів на етапі їхньої підготовки до аудиторних (передусім семінарських) занять. Отож, огляд джерел та літератури є основою для (само)підготовки здобувачів освіти до семінарських занять (також лекцій, консультацій, колоквиумів, екзамену). Кожного разу він включає пошукову та аналітичну роботу, що передбачена планом заняття. Огляди прийнято класифікувати за видами (оцінювальний, дослідницький, інструментальний). Існує так званий «інтегративний огляд» літератури, метою якого є отримання нових знань із кожної конкретної теми за допомогою

критики, а потім синтезу досліджуваної літератури. Перегляд літератури вимагає різних видів діяльності та способів мислення. Останні включають у себе такі операції як запам'ятовування, розуміння, застосування, аналіз, оцінка та створення.

Формулювання актуальних пізнавальних проблем

Пізнавальна проблема – це свого роду межа між знанням і незнанням. Вона може бути усвідомлена у вигляді проблемної ситуації, раніше не вирішеного питання, теоретичного чи практичного завдання та ін. Зазвичай вона (потреба в ній) виникає тоді, коли наявного (раніше отриманого) знання стає недостатньо, а нове ще не набуло переконливого вигляду. Якщо проблема позначена й сформульована у вигляді думки (ідеї, концепції), то це значить, що можна визначати коло завдань щодо її вирішення. Формулювання проблеми – по суті кристалізація задуму науково-пізнавальної чи дидактичної діяльності. Тому правильна постановка проблеми – запорука успіху.

Аби вірно визначити проблему, потрібно зрозуміти, що вже відомо в обраній темі, що слабо висвітлено, а чого взагалі ніхто не торкався. Це можливо лише на основі вивчення наявної (рекомендованої) літератури.

Отож, пізнавальна проблема завжди виникає тоді, коли старе знання вже виявляє свою неспроможність, а нове ще не набуло розвинутої форми. Тому проблема в науковому пізнанні – це суперечлива ситуація. Найчастіше вона постає в результаті знайомства з новими фактами, які явно не гармонізують із колишніми (відомими) положеннями. Як зазначено вище, правильна постановка і ясне формулювання актуальних проблем нерідко має не менше значення, ніж їхнє вирішення. Тож, сформулювати проблему означає показати вміння відокремити головне від другорядного, з'ясувати те, що вже відомо й що поки невідомо про предмет аналізу / синтезу.

На відміну від життєво-побутової, науково-пізнавальна проблема формується в термінах наукової галузі. Варто розрізняти питання й проблему. Приміром: 1) питання: Хто очолював спротив польсько-шляхетській експансії на Правобережжі під час

повстання 1702–1704 рр.? 2) проблема: Чи об'єднав І. Мазепа два береги Дніпра в кордонах однієї держави, коли в 1704 р. переправився зі своїм військом на Правобережжя? На відміну від питання, проблема містить засоби й методи її розв'язання. Загальне ж бачення тієї чи іншої проблеми зумовлене, по-перше, обмеженістю особистого досвіду – тим, що суб'єкти (студенти) завжди мають справу лише з тією чи іншою частиною об'єктивної дійсності і, по-друге, тими їхніми уявленнями про цю дійсність, що склалися в результаті всієї їхньої попередньої чи поточної підготовки. Зрозуміло, що кожен учасник дискусії має право на свій лад формулювати проблему й по-своєму аргументувати її актуальність.

Аналіз інноваційних підходів до вирішення творчих завдань

У цьому випадку аналіз передбачає авторське забезпечення та пояснення здобувачами базової вищої освіти інноваційних підходів до вирішення конкретних творчих (запропонованих викладачем / коучем і не лише ним) завдань самостійної роботи. Вважається, що воно буде ефективним лише в тому випадку, коли в ньому будуть передбачені новітні технічні (технологічні) та дидактичні засоби, що включають комп'ютерну техніку, штучний інтелект, інтерактивні дошки, різноманітні навчальні програми, якісне методичне забезпечення, також бажано послуговуватися спеціалізованими аудиторіями та ін. Ці інноваційні піходи до організації самостійної роботи при викладанні української історії ранньомодерної доби покликані пробуджувати інтерес, спонукати нестандартно мислити, сприяти виробленню наукових і естетичних суджень; вони ж мають допомогти набутти відповідних компетенцій, умінь і навичок, здобути глибокі (передбачені ОПП) знання, власне все, що сприяє формуванню майбутніх фахівців (бакалаврів історії), їхньому професійному становленню. Раціональна організація самостійної роботи здобувачів освіти з використанням ефективних форм та інноваційно-комунікативних технологій дає змогу інтенсифікувати навчальний процес, відтак закладає підґрунтя постійної самоосвіти, творчого розвитку й самовдосконалення.

Завдання, яке ми тут окреслюємо, не є новим для здобувачів базової вищої освіти, адже початкові навички такої роботи студенти отримали при здобутті середньої освіти – у ЗЗСО. Усе ж вважаємо за потрібне коротко акцентувати увагу на тих принципових моментах, що покликані вдосконалити / оптимізувати методику навчання, сприяти набуттю відповідних навичок: 1) час: усна доповідь (виступ, сповіщення) має тривати плюс-мінус кілька хвилин (залежно від конкретних форм, змісту й завдань); принагідно уточнимо, що надмірно короткі або, навпаки, «затяжні» виступи вже самі по собі насторожують «подихом некомпетентності»; 2) структура: виступ має бути чітко структурованим, залежно від часу та інших чинників він може включати актуальність теми, її аналіз, висновки та інші складники; 3) основна частина: як правило це аналіз проблеми (питання); студенти мають добре розумітися на сутності цих основних (загальних) методів і ефективно їх використовувати; 4) додаткові чинники: використання методу аналізу (чи інших методів) має бути «підсилене» знанням термінології, основних фактів (подій, процесів, тенденцій, дат, персоналій), цитуванням «класиків історіографії» (але в розумних межах та з належним фаховим поясненням), залученням ґрунтовних порівняльних характеристик та ін.; 5) прикінцеві висновки (узагальнення), що їх вважають «найвідповідальнішою частиною тексту». Варто розуміти, що доповідь (виступ) – це презентація отриманих знань і набутих компетентностей (за що власне й виставляється оцінка), проте ще більшою мірою йдеться про представлення «другого плану» – так би мовити «себе в знаннях». Своєрідними критеріями якості тут виступають такі риси професійності як глибоке знання предмету (ерудованість), критичне мислення, комунікативні навички, здатність до співпраці, демонстрація творчих здібностей (креативність), володіння аудиторією.

Психологи виділяють три підходи до організації навчального процесу, який покликаний не лише власне навчати, а й виховувати (формувати) особистість здобувача вищої освіти – майбутнього фахівця: комунікативний, контролюючий і творчий. Перших два пов'язані з безпосереднім педагогічним впливом викладача (коуча) на студента, а третій, хоча й не позбавлений такої «сторонньої присутності», проте залежить виключно від нього самого. Самостійне виконання навчальних завдань – результат і своєрідний критерій ефективності реалізації потенціалу особи, яка здобуває повну вищу освіту, відбувається (чи ні, чи недостатньою мірою) як фахівець у певній галузі, у цьому випадку – історії (синхронно – педагогіки та ін.).

Досвід засвідчує: якщо студент бачить, що його діяльність має практичне застосування (приносить користь), то інтерес до навчання в нього помітно зростає. Так створюється додаткова мотивація до творчого саморозвитку. Позааудиторна творчість, на відміну від аудиторної, передбачає освоєння вже відомого, але не лише його; вона сприяє вияву самореалізації, втілення власних ідей, які спрямовані на створення нових знань.

Щодо обов'язків викладача, то орієнтацію доречно робити на комплексний підхід розвитку творчості здобувача освіти, який становить цілісну систему діалектично взаємозалежних науково-педагогічних принципів, методів, засобів забезпечення активності. Комплексність у розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця виступає як спосіб оптимізації всього навчально-науково-виховного процесу, водночас – підґрунтя формування всебічно розвинутої особистості. Вона зумовлює потребу органічної єдності навчання і виховання, інтеграції навчальної, науково-дослідної і виховної роботи в рамках цілісного педагогічного процесу. Сьогодні це одна з головних вимог і впливає вона з множинності завдань, які стоять перед вищою школою в умовах принципово якісного (глобалізаційного, інформаційно-технологічного) суспільного поступу. Утім, не менш продуктивним має бути індивідуальний підхід, який покликаний

мотивувати («підштовхувати») кожного студента до реалізації його особистих амбіцій, зокрема й через успішну демонстрацію власних здібностей на семінарах, а також наукових конференціях, симпозіумах, «круглих столах», презентаціях та ін.²

Щодо проєктного навчання, то це порівняно новий підхід, коли здобувачі вищої освіти набувають компетентностей, отримують знання через активне дослідження, сукупно з його організаційним забезпеченням. Найчастіше вони створюють власний продукт чи вирішують практичний кейс, співпрацюючи в творчих групах. Особливостями проєктного навчання є: застосування теоретичних знань для розв'язання реальних пізнавальних завдань (а не лише вивчення матеріалу); розподіл ролей та виконання обов'язків у межах творчого колективу; специфічна підтримка з боку викладача, який стає ментором (фасилітатором).

Одна з переваг індивідуального та проєктного підходів – підвищення мотивації студентів.

*Аналіз / синтез історичних джерел
(писемних документів, історичних постатей та ін.)*

Така потреба зумовлена багаторічним досвідом викладання історичних дисциплін у ЗВО України. Він, зокрема, засвідчує, що у вищій школі здобувачам вищої освіти досить складно опановувати саму технологію аналізу, зокрема й тому, що в процесі здобуття першого ступеня вищої освіти (бакалавра) вони традиційно більше сил витрачають на опанування знань, а не набуття компетентностей. Власне в магістратурі складова учіння (навчальної діяльності), а не навчання як такого, має бути одним із ключових пріоритетів. Студент магістратури покликаний повсякчасно оволодівати способами предметних і пізнавальних дій, узагальнених за формою теоретичних знань.

Отож, аналіз – його виправдано уявляти як метод і, водночас, основне структурне забезпечення будь-якого оприлюднення поглядів / знань. Існує принципова різниця між, з одного боку,

² Див. : Лазарев М. О. Діагностика самореалізації пізнавально-творчих якостей студентів і старшокласників в евристичному навчанні. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. Вип. 2. С. 64–77.

аналізом та, другого, розповіддю, переказом, читанням тексту, навіть пізнавально важливого й тематично привабливого. Це варто зробити тому, що сам по собі аналітичний спосіб мислення вирізняє мисленнєву культуру особи, що здобуває вищу освіту, від традиційних уявлень про думання й говоріння. У вузькому розумінні метод аналізу – це висвітлення якої-небудь проблеми (питання, теми), що передбачає попередній поділ її на, умовно, підпроблеми (процедура «розчленування об'єкта») за власноруч обраним критерієм. Інтелектуальна робота студента якраз і полягає в тому, що він покликаний розумово уявляти, тобто схоплювати своєю уявою проблему (те, що в науці називають об'єктом дослідження) загалом ще до того, як почав її аналізувати. Це потрібно, аби і правильно розставити акценти (не випустити з поля зору чогось головного), і вмотивовано вийти на висновки (попередньо передбачивши найбільш вірогідний їхній варіант). Зрозуміло, що ключова методична проблема – підбір критерію аналізу (у певних обставинах мова може йти за низку критеріїв). Досвід засвідчує, що, скажімо, хронологія, персоналії (аналіз «від князя до князя», «від гетьмана до гетьмана», «від держави до держави»), перебіг подій («від битви до битви») є далеко не найліпшими критеріями, адже вони невинуватно спрощують розуміння минувшини, хоча й суттєво «полегшують життя» студенту.

Набагато перспективнішими є критерії власне проблемного характеру. Їх підбір / відбір відбувається в межах того ж таки «уявлення загалом». Це коли загальна проблема ніби складається з окремих (під)проблем, пов'язаних між собою сюжетом і логікою. Як це, приміром, виглядає у відомій книжці Наталі Яковенко, де територія уявлень і стереотипів ранньомодерного українського шляхтича є проблемою для вивчення і поділена вона на такі складові: а) релігійні конверсії: спроба погляду з середини; б) шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині; в) два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий»; г) шляхтич «латинський» чи «латинізований»³.

³ Див. : Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. С. 5.

Здобувачу освіти варто розуміти потребу й результат аналітичного стилю інтелектуальної роботи, так би мовити, у загальному контексті. Абстрагуючись тут від ролі / значення решти методів, прийомів, форм навчання, можна стверджувати: він знає тоді, коли проаналізував і синтезував, а щоб зробити це, попервах повинен уявити. Звідси, до речі, і популярне нині пояснення «основного механізму» набуття знань – знання історії починаються з уявлення.

У широкому (дидактичному) розумінні аналітично-синтезуюча методика дає набагато більше за формально «вдало проведений» науковий захід, адже вона формує самобутній стиль мислення майбутнього фахівця, коли він, спираючись на практичний досвід та бодай навіть незначний фактологічний матеріал (нерідко достатньо запам'ятати основні дати подій), спроможний щоразу демонструвати те, що його прийнято називати глибоким розумінням історії, історичного процесу. За потреби, зрозуміло, поновлюватиме в пам'яті «позитивістську» частину знань, а нова інформація (свідчення, факти, думки авторитетних колег) лише підсилюватиме його професійність, основу якої, наголошуємо, складатиме «уявлене знання епохи».

Аналітичний виклад проблеми є об'єктивною передумовою для оптимізації дуже важливої складової мисленнєвої діяльності студента – синтезу. Його, як правило (хоча й не обов'язково), прийнято розміщувати наприкінці виступу, у вигляді добре відомих висновків. Прикінцеві узагальнення навряд чи будуть якісними, якщо не «спиратимуться» на вміло проведений аналіз. Одночасно, вони покликані не лише поєднати частини проблеми, штучно розчленованої в процесі аналізу, а й встановити їхній внутрішній (діалектичний) зв'язок і, зрештою, набагато глибше пізнати предмет як єдине ціле. Досвід засвідчує, що коли маєш справу з такими «синтетичними» явищами як свідомість і ментальність, метод вивчення різних аспектів у їхній цілісності, єдності, взаємозв'язку є основним.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Андрусівське перемир'я 1667 р. у контексті перспектив розвитку козацької державності.
2. Богдан Хмельницький – лідер Української козацької революції середини XVII ст.
3. Війна Російської імперії з Османською імперією 1735–1738 рр., її вплив на Україну.
4. Військо Запорозьке часів Хмельниччини: внутрішній устрій та геополітичне становище.
5. Вічний мир 1686 р. у контексті процесів інкорпорації козацької України до складу Московії.
6. Гайдамаччина XVIII ст.: причини, рушійні сили, тактика боротьби.
7. Геополітичне становище та регіональні відмінності українських земель на початку XVIII ст.
8. Геополітичне, політичне та соціально-економічне становище західноукраїнських земель у XVIII ст.
9. Гетьман Іван Мазепа: його внутрішня й зовнішня політика. І. Мазепа в наукових студіях і міфах.
10. Гетьман Пилип Орлик. «Пакти і конституції...» 1710 р., їхня характеристика та оцінка істориків.
11. Гетьманування Кирила Розумовського як останній спалах автономності та спроба європеїзації Гетьманщини.
12. Григорій Сковорода (1722–1794) – людина-університет, філософ, який випередив свій час.
13. Діяльність I Малоросійської колегії та її наслідки для козацької України.
14. Діяльність II Малоросійської колегії в контексті завершення процесів інкорпорації козацької України до складу Російської імперії.
15. Запорозьке козацтво після другого (1775) руйнування Січі.
16. Запорозька Січ у добу Хмельниччини та Руїни. Іван Сірко.
17. Коліївщина 1768 р.: причини, хід, наслідки. Мельхиседек Значко-Яворський. Максим Залізняк, Іван Гонта.
18. Колонізаційна політика Катерини II щодо України. Намісництво Петра Румянцева.
19. Міфи про Коліївщину 1768 р. та спростування їх науковцями. Значення Коліївщини в історії Правобережної України.

20. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях XVIII ст.
21. Опришківський рух. Олекса Довбуш.
22. Освоєння земель Півдня України в останні десятиліття XVIII ст.
23. Особливості економічного й політичного розвитку Запорозжя XVIII ст.
24. Особливості розвитку культури на західноукраїнських землях XVIII ст.
25. Північна війна 1700–1721 рр. та її вплив на українську історію.
26. Повстання в с. Турбаях (1789–1793) як один із найпотужніших антикріпосницьких виступів селян у ранньомодерну добу.
27. Поділи Речі Посполитої останньої третини XVIII ст., їхній вплив на українську історію.
28. Політична еліта Війська Запорозької доби Хмельниччини та Руїни.
29. Політичний занепад автономії України першої половини XVIII ст.
30. Полково-сотенний устрій Війська Запорозького середини XVII – XVIII ст.
31. Причини й «механізми» першої та другої руйнації Запорозької Січі.
32. Релігійно-церковне життя в Україні доби Хмельниччини та Руїни.
33. Релігійно-церковне питання в Україні XVIII ст.: регіональні особливості.
34. Розвиток господарства України другої половини XVII ст.
35. Розвиток сільського господарства України XVIII ст., проблема впровадження кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині.
36. Російсько-турецькі війни останньої третини XVIII ст., їхній вплив на історію України.
37. Рух автономістів на початку XIX ст. Малоросійське товариство. Василь Капніст.
38. Соціально-економічні наслідки інкорпорації України до складу Російської імперії другої половини XVIII ст.
39. Українське селянство у XVIII ст. Кріпацтво як наслідок польської та російської імперської присутності.
40. Формування промислових міст (регіонів) та розвиток торгівлі в Наддніпрянщині другої половини XVII ст.
41. Чигиринські походи 1670-х рр., їхні наслідки для української історії.

СПИСОК ЦИТОВАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ / ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ / НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ

Основна

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
2. Величко С. В. Літопис. Т. 1 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
3. Величко С. В. Літопис. Т. 2 ; перекл. з книжної укр. мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. XVII ст. 2-е вид. Нью-Йорк ; Київ : УАПЦ, 1990. 398 с.
5. Гончарова Н. О. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження дворянських опік Півдня України. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр.* Харків, 2015. Вип. 18. С. 133–142.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки ; перекл. зі староукраїнської мови В. О. Шевчука. Київ : Тов-во «Знання України», 1992. 192 с.
7. Навчально-методичний практикум «Історія України : козацько-гетьманська доба (друга половина XII – кінець XIII ст.)» для студентів спеціальності «Історія» / укл. О. Лильо. Львів : Вид-во УКУ, 2015. 294 с.
8. Соціополітичний простір ранньомодерної України : Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 622 с.
9. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х тт. 1970.

11. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид. Київ : Критика, 2005. С. 201–380.
12. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ : Критика, Laurus, 2017. 704 с.

Додаткова

1. Glamazda P. General Characteristics of the Judicial System of Ukraine – Cossack Hetmanate (1722–1760) : (загальна характеристика судової системи України-Гетьманщини у 1722–1760 роках). *Історико-правовий часопис*. 2017. №1(9). С. 50–55.
2. Perevertanyi O. The influence of Polish-Lithuanian commonwealth on the ukrainian elite in the late XVII-th century : (стаття присвячена дослідженню української еліти, сформованої під впливом Речі Посполитої у кінці XVII ст. *Полілог*. 2016. Вип. 3. С. 64–69.
3. Srogosz T. Między wojną a modernizacją : Studia z dziejów kresyw południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII – XVIII wieku. Częstochowa : Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, 2016. 267 s.
4. Srogosz T. Żołnierz swawolny : Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku. Warszawa, 2010. 264 s.
5. Барановський О. А. Запорозьке гайдамацтво як концептуальна основа ідейно-політичного життя Нової Січі. *Наук. пр. іст. ф-ту ЗНУ*. 2015. Вип. 43. С. 42–45.
6. Бачинська О. А., Чухліб Т. В. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі (1775–1905). Київ : Арії, 2016. 464 с.
7. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії : витіснення з Батьківщини. *Укр. іст. журн*. 2017. №4. С. 47–67.
8. Блануца А. Козацька держава Богдана Хмельницького в сучасній українській історіографії. URL : surl.li/lrcvfp
9. Бовгиря А. «Гетман-изменник» : конструювання образу Івана Мазепи у XVIII ст. *Соціум : альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 235–244.
10. Бовгиря А. М. «Мазепинец», «измена», «изменник» в суспільному дискурсі XVIII ст. *Історіогр. дослідж. в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 119–129.
11. Брехуненко В. А., Семергей Н. В. Конструювання українського історичного міфу в часи Гетьманщини. *Історична пам'ять : зб. наук. зб.* 2016. Вип. 34–35. С. 9–18.
12. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю. та ін. Між конфронтацією та взаємодією : українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. : кол. моногр. / за ред. В. Брехуненка. Київ : ІУАД, 2018. 344 с.
13. Букет Є. Фастів козацький і гайдамацький / Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Вид-во М. Мельника, 2021. 504 с.
14. Вирський Д. Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 217 с.
15. Гирич Я. М. Московські статті 1689 р. як джерело з історії українсько-російських відносин. *Сіверщина в історії України : зб. наук. пр.* 2016. Вип. 9. С. 183–187.
16. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. URL : <https://resource.history.org.ua/item/0009562>
17. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату : Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. URL : surl.li/thwude
18. Горобець В. Світанок Української держави. люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 448 с.
19. Горобець В. «Нам, згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати». Гетьманська елекція в традиції, правових нормах і практиках Української держави раннього нового часу. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2016. Вип. 16. С. 186–206.
20. Горобець В. М. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2017. 247 с.
21. Горошко К. За що воював Богдан Хмельницький? *XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. Присяжнюк та ін.* Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 49–52.

22. Грибовський В. Козацькі спільноти у геополітичних трансформаціях Південно-Східної Європи (кінець XVII – XVIII ст.). URL : <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6263-8/978-966-02-6263-8.pdf>
23. Гриценко А. П. Втрата впливовості Савичів у 1720 – 1740-і роки як результат наступу російських вельмож на права української старшини. *Сіверщина в історії України : зб. наук. пр.* 2016. Вип. 9. С. 244–248.
24. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.) / Ін-т історії України НАН України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2018. 365 с.
25. Гуржій О. Кримінальні злочини та смертна кара в Українській козацькій державі другої половини XVII – XVIII ст. : судова практика. *Укр. іст. журн.* 2025. №6. С. 50–67.
26. Гуржій О. Самоврядні засади сільської общини Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. VI Міждисциплінарні гуманітарні читання : міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2017. С. 44–47.
27. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 205 с.
28. Гуржій О. І. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2017. 76 с.
29. Два незнаних універсали гетьмана Івана Мазепи і донос на мазепинців / підгот. до друку Ю. Мицик. *Сіверян. літопис.* 2017. №3. С. 83–86.
30. Дзюба О. Договірні статті Б. Хмельницького як правове підґрунтя змагань за збереження автономії Гетьманату (1750–1764 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі.* 2017. Вип. 17. С. 225–235.
31. До біографії Інокентія Гізеля / вступ. ст., авт. публ. Ю. Мицик. *Укр. іст. журн.* 2017. №4. С. 174–176.
32. Заяць О. Громадяни Львова XIV – XVIII ст. : правовий статус, склад, походження. Київ ; Львів, 2012. 558 с., іл.

33. Івангородський К. В. Етносоціальний вимір українського козацтва. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2012. 238 с.
34. Іванов О. Політико-правове оформлення інтеграції Кримського ханства до складу Російської імперії (1783 р. – середина XIX ст.). *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка : Юридичні науки.* 2017. №1(104). С. 82–86.
35. Із листування духівництва 1660-х рр. / вступ. ст., публ. Ю. Мицик. *Укр. іст. журн.* 2017. №3. С. 148–156.
36. Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. : кол. моногр. / за ред. В. Адагурова і В. Склокіна. Львів : Вид-во УКУ, 2020. 304 с.
37. Історія цивілізації. Україна. Т. 4 : Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., перед. Слово В. М. Горобця. Харків : Фоліо, 2025. 991 с., іл.
38. Каппелер А. Мала історія України / пер. з нім. Київ : К.І.С., 2007. 264 с.
39. Книги Забіл (1671–1745) : історія, структура, склад / упоряд., авт. вступ. ст. І. Ситий. *Сіверян. літопис.* 2017. №1–2. С. 270–333.
40. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маємо право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років / В. Горобець та ін. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
41. Ковалевська О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII – XVIII ст. URL : https://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2014_6_16
42. Ковалевська О. Таємниці козацьких портретів. Київ : ТОВ Вид-во «Кліо», 2019. 288 с.
43. Коваленко Д. Формування кримськотатарського народу : сучасна наукова інтерпретація історичного процесу. XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 88–89.
44. Когут З. Від Землі до Нації : козацька автономія та російська імперія (1648 – 1800). URL : <http://litopys.org.ua/coss5/koh02.htm>
45. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2019. 348 с.
46. Колесник І. Український історик і влада : від примусу до

- партнерства. *Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки*. Київ, 2016–2017. Вип. 9. С. 9–24.
47. Кононенко В. «Пакти і Конституції» 1710 р. : історико-правовий статус міст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 190–204.
 48. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини : проекти української адміністрації 1687–1764 рр. / відп. ред. Т. Чухліб. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2017. 305 с.
 49. Кононенко В. П. Самоврядування і оподаткування у містах Гетьманщини за Конституцією 5 квітня 1710 р. *Історія торгівлі, податків та мита : тези доп. XI міжнар. наук. конф.* Київ, 2017. С. 47–49.
 50. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини : моногр. URL : <https://resource.history.org.ua/item/0007195>
 51. Кузьмінський І. Ю. Музична культура у релігійних та освітніх центрах Луцька у ранньомодерний час. *Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2017. Вип. II(9). С. 126–133.
 52. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. : історіографічні аспекти. Київ : Логос, 2006. 276 с.
 53. Лильо О. М. Повсякденне життя та професійна діяльність скульпторів Львова другої половини XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 2017. №2. С. 33–45.
 54. Лиман І. І. Православна церква на Півдні України (1775–1861 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 591 с.
 55. Лиман С. Правовий статус та організаційна структура православної церкви в Гетьманщині у XVIII ст. URL : <https://history.org.ua/LiberUA/966-7482-39-1/966-7482-39-1.pdf>
 56. Ложешник О. С. Бузькі козаки в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. *Українське порто-франко : наук. студ. пр. з вітчизняної історії*. 2016. Вип. 3. С. 49–57.
 57. Луняк Є. М. Батуринські листи Андрія Розумовського дружині (1799–1800 роки). *Батуринська старовина : зб. наук. пр.* 2017. Вип. 6. С. 114–126.

58. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні : контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2020. 616 с.
59. Магочій П.-Р. Україна : історія її земель та народів / пер з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; наук. ред. С. Біленький ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
60. Майструк В. А. Друга Малоросійська колегія: її утворення та перший старшинський склад. *Хаджибеївські читання : матер. наук. конф. з історії України для студентів і аспірантів*. Одеса, 2017. Вип. 2. С. 112–119.
61. Макаров А. Світ українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 285 с.
62. Малі українські діярії XVII – XVIII століть / упоряд. В. Шевчука. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2015. 408 с.
63. Мартинов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації. *Укр. іст. журн.* 2009. №1. С. 181–190.
64. Масненко В. Образ Богдана Хмельницького в історичній пропаганді країни-агресора рф : деконструкція політичного міфотворення. *XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф. : зб. наук. пр.* / редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 29–34.
65. Мицик Ю. Маєтності Анастасії Скоропадської на Кролевеччині. *Київські історичні студії : зб. наук. пр.* 2017. №1. С. 129–135.
66. Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Ін-ту рукопису Нац. бібл. України ім. В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 390–413.
67. Мільчев В. І. Запорозжці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785 – 1790 рр. : (дослідження та матеріали). Запоріжжя : Тандем-У, 2007. 170 с.
68. Моляка Я. Козацька революція середини XVII ст. : проблема формування нової (національної) свідомості. *XIII Богданівські читання : матер. Всеукр. наук. конф. : зб. наук. пр.* / редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2026. С. 42–45.

69. Наливайко Д. Очима Заходу : Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ : Основи, 1998. 578 с.
70. Пасічник О. М. Гайдамацьке «Разглашение» 1750 року. *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту*. 2016. Вип. 45, т. 1. С. 44–49.
71. Пліс А. Образ гетьмана І. Скоропадського : шкільна дидактика в контексті сучасної історіографії / *Присяжнюк Ю. Наро-дження історика : навч.-метод. посібник*. Черкаси : «Вертикаль», вид ФОП Кандич С. Г., 2020. С. 15–41.
72. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Ключко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
73. Присяжнюк Ю. Тематика з історії козацтва на сторінках наукових видань 50 – 80 років XX ст. Український історичний журнал. *Чорноморська минувшина*. 2023. №18. С. 145–156.
74. Присяжнюк Ю. Тематика козацтва XVIII ст. у контексті сучасних дидактичних завдань української школи. *Вісник Черкаського університету. Серія : Іст. науки*. 2025. №2. С. 165–169.
75. Присяжнюк Ю. Українці були й лишилися козаками. URL : <https://cdu.edu.ua/news/profesor-yurii-prysiazhniuk-ukraintsibuly-i-lyshylysia-kozakamy.html>
76. Пришляк О. В. Гадяцький трактат 1658 р. : спроба українсько-польського міжконфесійного діалогу. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки*. 2017. №4. С. 3–8.
77. Радимен В. Плуг, мор і нафта : Як людство здобуло контроль над кліматом / пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбал. Київ : Ніка-Центр, 2013. 272 с.
78. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів : Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. Київ, 2011. 302 с.
79. Сердюк І. Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. URL : surl.luhlib.org.ua/cfbnqr
80. Сердюк І. О. Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765–1769 років). *Ніжинська старовина*. 2016. Вип. 22. С. 47–54.
81. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-українських джерелах XVIII століття. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.

82. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст. : просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів : Вид-во УКУ, 2019. 268 с.
83. Слюсаренко В. В. Козелецька рада 1662 р. та її роль у ході боротьби за гетьманську булаву на Лівобережній Україні. *Проблеми регіональної історії України : матер. XIII Всеукр. наук. конф. молодих істориків*. Херсон, 2017. Вип. 5, ч. 2. С. 84–88.
84. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). (Серія «Україна крізь віки», т. 7). URL : <https://resource.history.org.ua/item/0005624>
85. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький : полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, доп. та перероб. Київ : Парлам. вид-во, 2020. 752 с., іл.
86. Станіславський В. Подорож російського посла Петра Толстого до Туреччини теренами Гетьманщини та Правобережжя в 1702 р. : дипломатичні прийоми, дорожні випадки, взаємини з Іваном Мазепою та Семеном Палієм. *Соціум : альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 287–307.
87. Струкевич О. Політична культура української козацької старшини Гетьманщини. URL : https://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2003_3_263
88. Таїрова-Яковлева Т. Г. Инкорпорация : Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658) : моногр. Київ : Кліо, 2017. 320 с.
89. Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». 4-е вид., доп., перероб. Київ : Кліо, 2022. 416 с.
90. Таїрова-Яковлева Т. Г. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Л. Кришталовська. Київ : Кліо, 2017. 184 с.
91. Таран Л. В. Проблеми епістемології історії : від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської та української історіографії). *Укр. іст. журн*. 2007. №2. С. 185–197.
92. Удод О. Деромантизація історії світових воєн XX т. : методологічні аспекти. *Історія в школах України*. 2005. №1. С. 46.

93. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст. : політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 671 с.
94. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 610 с.
95. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2018. 580 с.
96. Уманцев Ф. Мистецтво давньої України (історичний нарис). Київ : Либідь, 2002. 326 с.
97. Харитон В. Я. З історії суспільно-політичного руху в Галичині і на Покутті. Снятин : Прут-Принт, 2007. 120 с.
98. Чухліб Т. В. Гетьмани України : війна, політика, кохання. Київ : Арії, 2016. 480 с.
99. Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-османському протистоянні під час Руїни. URL : <https://resource.history.org.ua/item/0002208>
100. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. 274 с., іл.
101. Чухліб Т. Козаки та «вікінги». Українсько-шведські відносини XVII – XVIII століть. Київ : Арії, 2025. 283 с., іл.
102. Чухліб Т. Магнат, козак і гайдамака. боротьба за владу Русі-України з Короною польською (1569–1769 рр.). Київ : ВД «КМА», 2018. 256 с.
103. Чухліб Т. В. Козаки і яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ : ВД «КМА», 2010. 274 с.

104. Щербак В. Взаємовідносини між Гетьманщиною і Запорозжям у добу Івана Брюховецького. *Київські історичні студії : зб. наук. пр.* 2016. №1. С. 54–59.
105. Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні : моногр. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 220 с.
106. Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилян. акад.». 2017. Т. 194 : Іст. науки. С. 26–31.
107. Щоденник відступу шведського короля до Бендер після Полтавського бою / підгот. до друку, пер. з англ. О. Герасимчук. *Сіверян. літопис.* 2017. №3. С. 96–110.
108. Юга О. Перспективи козацької України під «опікою» Москви після 1654 р. в поглядах Альбрехта Станіслава і Януша Радзивіллів. 2017. Т.IV. С. 43–52.
109. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. URL : <https://resource.history.org.ua/item/0008201>
110. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

КОРОТКИЙ ГЛОСАРІЙ

1. Абсолютизм – форма державного правління, коли верховна влада (законодавча, виконавча, судова) повністю належала монархові (королю, царю, імператору), не була обмеженою представницькими інституціями; у Московському царстві (Російській імперії) самодержавство відрізнялося тим, що церква була підпорядкована державі, а дворянство служило монарху, не маючи реальних політичних прав, можливостей обмежувати його владу; фактично російська форма державного правління мала як спільне з європейським абсолютизмом, так і багато відмінного, пов'язаного зі східно-деспотичною традицією; в Україні абсолютизм, як історичне явище, було привнесено ззовні.
2. Автономія – самоврядний статус певної частини держави.
3. Акафіст – у православному богослужінні відправа на честь Ісуса Христа, Богородиці та інших святих.
4. Булава – символ влади гетьмана;
5. Бунчук – старовинна військова регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям (переважно з кінського хвоста) – ознака влади отамана, полковника чи гетьмана.
6. Бурдюги – невеликі напівземлянки в степах Запоріжжя, у яких жили козаки.
7. Варнак – каторжник, утікач, розбійник, злочинець, лиходій.
8. Великий Луг – історична назва дніпровських плавнів (XVI – XVIII); починався з лівого берега Дніпра, навпроти острова Хортиці, і закінчувався нижче на 100 верст, вище Рогу Микитина; кажучи інакше, місцевість, подекуди покрита лісом, але переважно очеретом, що була неприступною для нападників, водночас багатою на рибальську й мисливську здобич.
9. Вето (з лат.) – забороняю.
10. Військо Запорозьке – офіційна назва козацької держави та її військової організації.
11. Гайдамаки (опришки) – представники народних рухів проти національно-релігійного (польсько-уніатського) та соціального (кріпосницького) гніту в XVIII ст. у Правобережній

- Україні (Західній Україні); опришки (від лат. – нищівник) рух українських селян у Галичині, Закарпатті та Північній Буковині протягом XV – першої третини XIX ст. проти поміщиків, купців, орендарів. Найвідоміший ватажок – Олекса Довбуш.
12. Гаківниця – довга й важка рушниця з гаком на прикладі (була на озброєнні в запорожців у XV – XVI ст.).
 13. Генеральна військова канцелярія – найвища адміністративна та військово-судова установа в Гетьманщині XVII – XVIII ст.
 14. Гетьман – воєначальник козацького війська, згодом – верховний правитель України.
 15. Гетьманщина – народна назва Української козацької держави, що існувала з 1648 до 1764 р.
 16. Граверство – мистецтво нанесення малюнка або напису на поверхню твердих металів.
 17. Джура – зброєносець (слуга, прислужник) у козацької старшини чи заможного козака.
 18. Дике поле – історична назва південно-східної (степової) частини України, яка протягом XVI – XVII ст. через різні чинники стихійно заселялася переселенцями з Правобережжя та інших українських регіонів.
 19. Домаха – шабля зі сталі високого ґатунку, що виготовлялася в сирійському місті Дамаску.
 20. Займанщина – форма набуття земельної власності або користування нею на підставі першого «займу» вільної ділянки (поняття широко застосовувалося в добу Середньовіччя та раннього модерну).
 21. Запорозжя – степи навколо та за порогами Дніпра.
 22. Запорозька Січ – укріплена фортеця за Дніпровими порогами, що неодноразово змінювала своє місцезнаходження; військово-політичний центр українського козацтва, який існував із 1556 до 1775 р.
 23. Звичаєве право – система загальноприйнятих звичаїв, які визнані державою й мають силу закону.
 24. Зимівник – хутір (господарство) старших і багатих козаків на землях Запорозжя.
 25. Іслам (мусульманство) – одна з трьох світових релігій, що ґрунтується на вірі в Бога Аллаха і його пророка Мухамеда (Магомета).

26. Кіш – військове товариство, водночас центральний орган управління козаків на Запорозькій Січі; козацький табір.
27. Клейноди – офіційні символи-відзнаки (атрибути) влади козацької старшини; до них належали: корогва (прапор), бунчук, булава, печатка, литаври; поділялися на гетьманські – полковницькі й сотенні, кошові, курінні.
28. Коаліція – об'єднання, згода, союз, наприклад політичних сил з метою створення уряду на багатопартійній основі.
29. Козацтво – військово-політична та соціально-економічна спільнота, що сформувалася наприкінці XV – на початку XVI ст. у степовому прикордонні; виконуючи роль оборонців від татарських набігів, козаки створили унікальну державу – Гетьманщину; у вузькому розумінні – стан, до якого належали вільні озброєні люди нешляхетного походження.
30. Козацька рада – загальний збір козаків, що вирішував найважливіші питання життєдіяльності, зокрема й обирав козацьку старшину.
31. Козацькі літописи – літописи XVII – XVIII ст., у яких було відтворено історію українського козацтва (найвідоміші автори: Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко).
32. Коліївщина – козацько-селянське повстання на Правобережжі в 1768 р. проти польсько-шляхетського панування.
33. Колонізація – заселення та освоєння вільних земель.
34. Компут – перепис, чисельний стан або поіменні реєстри (списки) козацького війська; також подвірні переписи населення Війська Запорозького за гетьманування Б. Хмельницького.
35. Кріпацтво – система правових норм, що закріплювала селянина за землею землевласника.
36. Кримчаки (кримські татари, самоназва – кримли) – корінний тюркський народ України, що історично сформувався на Кримському півострові в епоху Пізнього Середньовіччя; формування кримськотатарського народу відбувалося з характерними для кочівників особливостями – завоюваннями, асиміляціями, міграціями багатьох племен та кланів.
37. Курінь – назва козацького житла в Запорозькій Січі; також військово-адміністративна одиниця козаків-січовиків.

38. Легітимація – визнання або підтвердження законності права чи повноважень.
39. Магнати – найбагатша, титулована аристократія в ранньомодерній Україні (Речі Посполитій).
40. Мазепинство – національно-визвольний рух початку XVIII ст., пов'язаний зі спробою гетьмана І. Мазепи вийти з-під протекторату Московії.
41. Малоросійська колегія – центральний орган державного управління Російської імперії в справах Лівобережної України (Гетьманщини), утворений згідно з указом Петра I в 1722 р.
42. Малоросія – історичний термін, яким у різні часи позначали українські землі (у XVIII ст. – здебільшого Гетьманщину); спочатку (з XIV) назва «Мала Русь» не мала жодного принизливого для українців змісту, але після захоплення їхніх земель Російською імперією термін переосмислили й надали йому меншовартісного значення.
43. Мануфактура – виробництво, у якому існував поділ праці, але зберігалася ручна (не машинна) праця.
44. Меценатство – добровільна безкорислива підтримка (матеріальна, фінансова, організаційна) розвитку науки, освіти, культури, мистецтва.
45. Мінея – богослужбена книга, що містила життєписи святих (використовувалася для вільного читання).
46. Наказний гетьман – особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана (отамана).
47. Національно-визвольна революція – революція, головним завданням якої є звільнення нації (політизованого народу) з-під колоніальної залежності й створення власної держави.
48. Ногайці – тюркська народність (орда), що кочувала у степах Північного Причорномор'я і здійснювала набіги на українські землі; етнонім походив від імені хана Ногая – імовірно правнука Джучі.
49. Отаман – виборний або призначений ватажок козацького війська; ще – представник козацької влади в слободі).
50. Паланка – адміністративно-територіальна одиниця у Новій Січі (1734 – 1775).

51. Патерн – тут як поведінкові моделі, переконання та реакції, що повторюються в (без)діях людини (соціумів) у схожих ситуаціях.
52. Пернач – вид холодної зброї (булави), що мала вигляд металевої головки з гострими виступами, насаджену на руків'я;
53. Полковий устрій – адміністративно-територіальний устрій в Україні у XVI – XVIII ст., основною одиницею якого був полк.
54. Посполитий – простолюдин (селянин, рідше – міщанин) у козацьку добу.
55. Протекторат – форма залежності, коли одна держава бере на себе захист території іншої держави, а фактично ставить під свій контроль її зовнішні відносини й внутрішнє життя.
56. Реєстрові козаки – частина українського козацтва, що потрапила до реєстру (офіційного списку) й перебували на платній військовій службі Речі Посполитої.
57. Руїна – таку назву отримав період між завершенням гетьманування Б. Хмельницького й приходом до влади І. Мазепи (1657 – 1687); його основним змістом став процес розколу та ослаблення Української козацької держави, спустошення краю внаслідок іноземного втручання та внутрішніх чвар.
58. Самопал – гнотова рушниця, що не мала замка й заряджалася з дула.
59. Слобода – поселення козаків; село, хутір, що не сплачувало податків.
60. Собор – збір представників духовенства християнської церкви (також урядових або виборних осіб) для розгляду організаційних та інших питань.
61. Сотник – козацький зверхник над умовною сотнею козаків.
62. Стан – соціальна група людей із закріпленими законами (чи звичаями) спадкоємними правами та обов'язками; поділ людей на стани характерний для епохи Середньовіччя.
63. Старшина – військово-адміністративна керівна верхівка козацтва.
64. Таврида – назва Кримського півострова, що її почали вживати після приєднання в 1783 р. до Російської імперії.

65. Таврія – одна з найбільш поширених назв Кримського півострова епоху Середньовіччя й пізніше.
66. Традиціоналісти – прихильники збереження залишків Гетьманщини після цілковитої інкорпорації козацької України Російською імперією.
67. Українська лінія – військово-інженерна система земляних укріплень, збудована згідно з наказом російського уряду в 1731 – 1733 рр. для охорони південних кордонів Російської імперії від турецько-татарських набігів; спорудження лінії використовувалося росіянами для посилення своєї присутності на Запорозжі.
68. Універсал – урочиста грамота, декларація, маніфест.
69. Ханство – форма монархічної держави або територіальне утворення, яким правив хан.
70. Характерник – віщун, чарівник; на Запорозькій Січі воїн та духовний наставник, якому народні перекази приписували надприродні здібності; хранителі бойових мистецтв, займалися лікуванням поранених та емоційною (психологічною) підготовкою козаків.
71. Хмельниччина – найвідоміша подія козацької історії, що її прийнято пов'язувати з іменем Б. Хмельницького; Національно визвольна революція (війна) української козацької спільноти (нації) протягом 1648 – 1657 рр.
72. Хорунжий – старшина, який у Війську Запорозькому відав головним прапором (клейнодом); інколи відповідав за охорону гетьмана.
73. Християнство – одна з трьох світових релігій, що ґрунтується на житті, смерті й воскресінні Ісуса Христа.
74. Чайка – козацький човен.
75. Чорний шлях – стратегічний шлях, яким користувалися кримські татари для нападів на Правобережну й Західну Україну та Польщу в XVI – XVII ст.
76. Шляхта – привілейований панівний стан, військово-служила знать в ранньомодерній Україні (Речі Посполитій).
77. Ясир – бранці й невільники, яких кримські татари, ногайці та османи захоплювали під час нападів на українські, білоруські, польські та інші землі.

Навчальне видання

Юрій Присяжнюк
Денис Хоменко
Володимир Швець

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
до семінарських занять та самостійної роботи
з навчальної дисципліни
«Ранньомодерна історія України»
(період козацької держави)

Технічний редактор С. А. Кандич
Оригінал-макет С. Г. Кандич

Здано до набору 10.05.2026. Підписано до друку 20.07.2026.
Формат 60х84/16. Друк офс. Папір офс.
Гарнітура Petersburg C.
Обл. вид. арк. 5,12. Умов. друк. арк. 5,08.
Зам. № 37. Вид. № 432. Наклад 300 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник, друк ФОП Кандич С. Г.
Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, тел. 067-292-21-83
e-mail: vertical2003@ukr.net